

עיוולית המסורה בכתר ארם צובה – עיון בתפקידה ובדרך סימונה

תוכן

0. פתיחה: מנגנוני המסורה שבמחפזי המסורה הטברניים ומבניהם
1. הסימון לתיבה
  - 1.1 העיוולית ומיקומה
  - 1.2 הערות על כתיב (מל' / ח)
  - 1.3 הערות קרי
  - 1.4 חיסורי עיווליות בכלל, והעדרן בתיבות שטעמן סימן עיוולי בפרט
2. הסימון לצרף
  - 2.1 הסימון לצרף בעל שתי תיבות
    - 2.1.1 הצרף החד-שורתי
    - 2.1.2 הצרף המתפצל
  - 2.2 הסימון לצרף בעל שלוש תיבות
    - 2.2.1 השלישייה החד-שורתית
    - 2.2.2 השלישייה המתפצלת
  - 2.3 הסימון לצרפים בעלי ארבע תיבות ויותר
    - 2.3.1 רביעיות
    - 2.3.2 חמשיות
    - 2.3.3 שישיות
  - 2.4 גספחים
    - 2.4.1 סימונים שמשמעם ספק
    - 2.4.2 הסימון לצרפים שנמסרו בצדם הערות של הפשטה
3. הסימון לפסוק שלם
  - 3.1 הדרך הרווחת לסימון
  - 3.2 הדרך החלופית לסימון
4. נספח: כתב-יד טברניים אחרים – דוגמות לשיטת הסימון של העיוולית

* במאמר זה נידונו רוב העניינים על דרך המדגם, כשהבסיס הוא בדיקות חלקיות או אפילו ספורדיות. בנושא אחד בלבד (ראה סעיף 1.4) מוצג החומר (ברובו) על בסיס מלאכת עיון בכתב-יד לכל היקפו (עיון היטב להלן בהערות 21, 28).

0. מנגנוני המסורה שבמצחפי המסורה הטברניים ומבניהם

בכתב־היד המקראיים המשובחים שיסודתם טברנית מופיעה המסורה לפנינו בשני פנים. במערכת אחת מוצגות יחידות המסורה ברובן כדלהלן: דיבור מתחיל ("כותר") בצורת הבאה מלאה ומפורשת מגוף המקרא; לאחריו משפט מניין מפרט, מורכב משני חלקים: (א) ספרת מניין (+[ללא קביעות] מלת הציון וסימנהו); (ב) רמזי ציטוט וציונים למקומות הופעתו של המובא מן המקרא שבדיבור המתחיל.

מנגנון זה נוהגים לכנותו מסורה גדולה מפרטת. היחידה שבמסורה המפרטת נחשבת לרוב כטיפוס־האב שבמסורה הטברנית הסופרת למקרא (מהבחינה הצורנית),¹ וילקוטי יחידותיה, אשר מהווים את מערכות המסורה המפרטת השונות שבמצחפים הטברניים – ביחד, וכן כל אחד לחוד – יוצרים חלק אחד עיקרי משני חלקיה הגדולים של מסורה זו.² המסורה המפרטת, לפי עריכתה שהותאמה לעמוד המקרא במצחפים בעלי הפורמט הידוע והמקובל, ארוכה היא במלותיה, ולכן מוגבלת בכמות יחידותיה.³

באספקט אחד של המערכת האחרת של המסורה המצחפית, זו המכונה מסורה קטנה, נדון במאמר זה.

המסורה הקטנה תוכנה תמציתי יותר מתוכן המסורה המפרטת, אבל מבחינת שיטת שילובה ועריכתה במצחף המקרא הטברני מורכבת היא יותר,⁴ ופענוחה ללימוד הוא צריך.

1. שהרי מבחינת מבנה ה"סגור" אין היא נראית וקוקה לעיגון ולתהליך העריכה ביחס לטקסט המקרא במצחף דווקא, כגורלה של אחותה – הערת המ"ק. (אין הכוונה לקבוע מסמרות בבעיית היווצרות סוגי המסורה בשיטה הטברנית; עיין בסוף הערה 2 להלן).
2. חלקה השני של המסורה הגדולה (הטברנית) הוא "המסורה הגדולה המצרפת". עיין עליו (בהרחבה) בחיבורנו (לא הודפס) D. Lyons, The Vocalization, Accentuation and Masorah of Codex Or. 4445 (Brit. Mus.) and Their Place in the Development of the Tiberian Massorah, Diss, London 1983, p. 193 (= פרקים 11–12 בחיבור); קריט ספר סא (א), עמ' 141–145. לסיכום תמציתי כעין דידקטי למסורה הטברנית לכל חלקיה וסוגיה ראה ייבין, מבוא, סעיפים 111–129 (תיאורו של ייבין אינו מתכוון להציג את תולדות היווצרות חלקי המסורה מהבחינה ההיסטורית, ודי למבין).
3. כלל גדול במצחפי מסורה הוא, שהדיבורים שפירוטם כלול במסג' מיוצגים גם במנגנון מ"ק במקומם. חריגים לכלל זה נדירים מאוד (בכתב־יד שזכינו לעיין בהם), וככל הנראה יש לדונם כחיסורים של טעות. עדויות מעטות על (חלקי) מצחף שנרשמה בו מ"ק בלבד ללא מסורה מפרטת – עיין למשל בעניין כ"י ש (כל המקרא) אצל ייבין, מבוא, סעיף 34 – לכאורה יש לראות גם בהן מקרים של העדר שכלול או חוסר גמירת המלאכה בהעתקת המצחף.
4. כוונתנו לפיצול ה"פיזי" שבין ה"כותר" שאך נרמז באמצעות העיגולית המסומנת לבין גוף ההמשך המספרי וכדומה. ריבוי הרישומים של מ"ק בעמוד המצחף הביא למצב שלימוד הערות המסורה שבו כרוך במלאכת פענוח מדוקדקת, שעיקרה ה"שיוך" הנכון של תיבות המקרא עם הערותיהן, בעזרת העיגוליות, תוך אימותן (ויישובן) המספרי של הערות המ"ק.

המסורה הקטנה רשומה במצחף בשלושת או בארבעת הגיליונות האנכיים שבמקביל לטקסט המקרא.⁵ מספר ההערות בעמוד מגיע לכדי שלוש עד ארבעים בממוצע. במבנה המ"ק (אשר להערה הסופרת)⁶ משמשת) התיבה/הצרף בגוף המקרא תמורת הדיבור המתחיל שבמסורה המפרטת, וההערה עצמה עשויה לרוב ספרת מניין (בליווי ציוני תיחום לפי העניין והצורך) בלבד, בלא תיבות רימזו.⁷ לצורך הבלטת הקטע שבמקרא, שעליו נסבה הערת המ"ק – ואולי להקלת הזיהוי לקורא, וכן הוא מבחינת הקורא והמעין בכתב-היד היום – נוסף מעליו עיגול קטן (להלן: עיוולת או עיוולת מסורה)⁸ כסימן קשר ומעין הפניה להערה שבגיליון בצד הטקסט. העיוולת מסומנת: (א) על גבי תיבה בודדת, כשההערה מכוונת: (1) לתיבה זאת עצמה, (2) כשהוער לפסוק שלם, (3) במקרים מיוחדים, בעיקר כשנמסרה הערת הפשטה שתיבותיה במקרא באות שלא ברצף; (ב) מעל לרווחים) שבין תיבות המהוות צרף שאליו מכוונת ההערה. להלן במאמרנו נתאר את דרכו של המסרן בכתר ארם צובה בסימון העיוולות⁹ למסורה הקטנה. בדיקתנו מעלה, כי סימנים אלה שולבו בידי בתבונה וברמת דיוק נפלאה. אמנות הסימון בתחום זה אינה גופלת מאמנותו המופתית, בתחום הסימון של הניקוד, הטעמים והגעיות, כמתואר בידי הפרופ' ישראל ייבין בספרו.¹⁰

5. בכתב-יד שמסורתם בבלי נהגו לרשום את הערות המסורה הקטנה בין שורות הטקסט בצמוד לתיבותיהן. מהבחינה האסתטית שיטה זו יפה היא פחות מהטברנית, אך לפענוח נוחה יותר.
6. שונה במהותה מההערה הסופרת היא הערת ה"קרי", שעיקרה הוראה לדרך קריאה לתיבה הכתובה ללא השוואה וללא מניין (ראה ייבין, מבוא, סעיפים 93–108). אולם עיגולה לטקסט המקרא על ידי העיוולת אינו שונה מן העיון של הערת המסורה הסופרת הרגילה; הסוג השלישי מסוגי הערות המ"ק הרי הוא הערת "לית כוותיה", בעיקר בקיצורה ל, המצינת את ה"יחידא".
7. למעט ולעתים מקרים של תוספת ציוני הופעות קצרים מאוד, המסופחים למניינים נמוכים (בעיקר ב; ג).
8. באפאראט ההערות שבמהדורת "ספר ישעיהו" (פרטים בראש סעיף 1.4) נקרא הסימן סימנית או סימנית המסורה; וכן כינהו פרופ' ייבין, מבוא, סעיף 111. העדפנו לנקוט בשם אשר יכול לשמש ביחיד וברבים ללא חשש אי הבנה, ובחרנו בעיוולת.
9. העתקנו את העיוולות, לפי מיטב כוחנו – בזהירות ובדייקנות כחסדי השי"ת עלינו – מתוך כתב-היד לפי מהדורת התצלום המפוארת: כתר ארם צובא, מסרו וניקוד ר' אהרון בן-אשר... וזה לעסוק... הוצאתו לאור משה גושן-גוטשטיין (במסגרת מפעל המקרא של האוניברסיטה), ירושלים ה'תשל"ו.
10. עיין ייבין, כתר, בעיקר בעמ' 16 (סעיף 5), דברי הפתיחה מאת מ' גושן-גוטשטיין ז"ל, עמ' ט. דומה שאין צורך בהתנצלות ל"בידוד" נושא הסימון למ"ק מכלל התיאור המדעי של מערכת המסורה בכתר (אשר טרם נעשה); בכתב-יד כה חשוב, אשר מלאכת המחקר שבו – בכל גוני נושאו וסוגיותיו – בוודאי תאריך עוד הרבה, כל המחזיק באמתחתו מידע, אפילו באחד מענייניו, בלי לפרסמו, "מונע בר..." יקרא לו. מסורת הכתר תורה היא, וללמוד אנו צריכים.

את התיאור של הסימון¹¹ למסורה הקטנה נחלק לשלושה פרקים: (1) הסימון לתיבה; (2) הסימון לצרף;¹² (3) הסימון לפסוק שלם. בנספח (4) יירשם מידע תמציתי לנוהג סימון העיגוליות בכתבי־יד טברניים נוספים מסוגו של כתר ארם צובה.

1. הסימון לתיבה

1.1 העיגוליות ומיקומה¹³

1.1.1 זיהוי הסימון

בכתר ניכרת העיגוליות בקלות ובבירור: צורתה עיגול כמעט מושלם;¹⁴ פתיחתו לרוב בצדו השמאלי בעליונו. כנגד התיבה המסומנת מופיעה הערת מ"ק, לרוב בטור שלימין הטקסט המסומן, כגון יחזקאל מז, ח המוצאים, מ"ק בטור הימני: ב; ולעתים

11. לבדיקת עיגוליות המסורה ושימושה בוודאי ראוי מלאכה שתמצה את כל היקף כתב־היד הנשאר לנו לפליטה. לצורך מחקר זה לא ביצענו כי אם בדיקה של חלקים אחדים, בדיקה אשר נראית לנו רחבה עד כדי תיאור מדויק למדי של סוגי הסימון למ"ק בכתר. במסגרת זאת נמנענו מלעסוק בפענוחן של הערות מסורה ובפירושן (בנושא זה ראה מאמרנו הנזכר בהערה 40), אלא במקומות בודדים שבהם העיון בסימון חריג או מיוחד הביא בהכרח לדיון במשמעות המ"ק המסומנת (עיון להלן בהערה 41). מחקר מקיף בנושא עריכת המסורה והעתקתה – לכל חלקיה – אל מצחף־המופת עשוי ללא ספק להבהיר כמה וכמה סתומות בנושא סימון העיגוליות שלפנינו. יה"ר שנגיע בקרוב גם לכך!

12. בחרנו לאמץ מונח זה, שהגדרתו רצף תיבות בטקסט המקרא בלא כל קשר ליחס הדקדוקי/התחבירי. צירוף (בעיקר "צירוף מוקף") משמש בעיקר בדיונים על הטעמים והגעיות (עיון ייבין, כתר, חלק ב, פרק טז, סעיף 1 ועוד).

נבחין בין צרף פרוד (= לא מוקף, היינו שכל אחת מתיבותיו מוטעמת היא) לבין צירוף מוקף.

13. מלבד תפקידה כסימון להערות מ"ק משמשת עיגוליות במערכת מס"ג כסימן הפרדה בין היחידות וחלקי היחידות. סימן "פיסוק" זה, אשר אין מן הנמנע שתתגלה בו אי פעם חשיבות לחקר ה"סמנטי" של המס"ג, הודפס בדיוק כהופעתו בהערות המס"ג שבכה"י במהדורת "ספר ישעיהו" (פרטים בסעיף 1.4). עוד נתגלה בעת בדיקת הכתר במקור לצורך תכנון כרך־העזר (כרך II שטרם ראה אור) למהדורת הפקסימיליה של הכתר (ראה בדברי העורך, פרופ' מ' גושן־גוטשטיין ז"ל, במאמר הפתיחה בשער המהדורה הנ"ל), ששימש לפרקים עיגול זעיר ככל הנראה לציון הוראה או תזכורת להגהה (עקבות עיגולים אלה נשארו בגרירות שיטתיות שהובחנו בשוליים החיצוניים של העמוד; לעתים רחוקות – כנראה כתוצאה משכחה – נשאר העיגול גופו אי שם בפניות העמודים). לפרטים נוספים, ולסיכום תמציתי בתפקידים השונים של סימן העיגוליות אצל המסרן והמגיה בכתר (וכר'), ראה עתה מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם־צובה והשלכותיה", ספונות, סדרה חדשה, ספר רביעי (יט), תשמ"ט – פרק י (סימנים גרפיים), סעיף 1 (עמ' 224–225) ובהערות שם.

14. מצויים כתבי־יד שבהם סימן העיגוליות למ"ק הוא עיגול שלם. דוגמה טובה – כתב־יד ל-8 (ייבין, מבוא, עמ' 21 סעיף 42; ראה ייבין, מבחר, לוח 22 (ה)).

בטור שלשמאל התיבה שבטקסט, כגון דברי הימים א כח, א חִיל, מ"ק בטור משמאל: $\bar{\text{ד}}$.

העיוגולית המציינת תיבה אחת כתובה מעל לגגה של אות כלשהי מאותיות התיבה או מעל הרווח שבין שתיים מאותיותיה: מיקומה המסוים בגבולות התיבה אינו נושא משמעות כלל ביחס להערת המסורה לתיבה, להוציא סוג אחד בלבד של הערות, והן הערות ה"קרי" (עליהן נדון להלן, בסעיף 1.3).

1.1.2 הנטייה במיקום

העיון הממושך בכתר לעיוגוליותיו במאות דפיו המשוכללים והמשובחים מראה על נטיות ברורות בבחירת המיקום לעיוגולית הבודדת. אם נבחין באופן כללי בין (1) מיקום "ימני" (על גבי חלקה הראשון של התיבה), (2) מיקום "מרכזי" (על גבי האמצע, בערך), (3) מיקום "שמאלי" (על גבי חלקה האחרון), אפשר לקבוע, כי בין 70% ל-90% של העיוגוליות הבודדות הן "ימניות" או "מרכזיות", ורק מיעוטן מסומנות על גבי שמאלה של התיבה. אפשר לשער, שנטיית המסרן בסימון העיוגולית באזור תחילת התיבה או אמצעה קשורה במגמה (ההגיגית) להרחקת העיוגולית עד כמה שאפשר מסימן הטעם, אשר בהטעמה המקראית המקובלת רגיל להימצא על גבי חלקה השמאלי של התיבה; והדבר צריך עיון. אף שאין בידנו לפי שעה אלא התרשמות, אכן התרשמות משכנעת ועמוקה, סמכנו עליה בסיכומנו לסוגיית העדר העיוגולית מתיבות שטעמן סימן בצורת עיגול (להלן, 1.4).

1.1.3 סימון שמשמעו מוטל בספק

מקומות שסומנה בהם עיוגולית מעל לקצה גגה של אות ראשונה או אחרונה בתיבה ובליטת העיוגולית ימינה או שמאלה אל מעל לרווח, ושבהם על פי הערת המ"ק יכול הסימון להתפרש לתיבה הבודדת או לצרף (בשווה), פירטנו בסעיף 2.4.1.

1.2 הערות על כתיב (מל' / חס')

לסימון הערות מ"ק הדנות במספר המלאים והחסרים בכתיב של תיבות – אין להבחין בשינוי מדרך הסימון להערות מ"ק רגילות: אין מסומנת העיוגולית מעל להברת ה"מלא" או ה"חסר" אלא מיקומה חופשי, מעל לאות כלשהי, כסימון הרגיל לתיבה הבודדת.¹⁵

15. אולם ראה להלן סעיף 1.3, נוספות, דוגמות מתיבות שניסוח מ"ק עליהן בכתר הוא חס', אבל נתפשו, כנראה, בעדות מיקום העיוגולית כהערות קרי. ענייננו בסעיף זה בהערות כתיב רגילות בלבד.

הבדיקה בפועל: עמודים ב, ג, ד, ה, מא, מב; מספר הדוגמות שלושים.¹⁶ והרי פירוט כל הדוגמות שבהיקף הבדיקה.¹⁷

עמוד ב: דברים כח, נג איִכָּךְ ב חס; כח, נז חיוצָת ב חס א.
עמוד ג: דברים כח, סח תִּסְיָךְ ג כת כן; כט, ב הִמְסוּת ל מל; כט, טז גִּלְלִיהֶם ל חס ו (וכו').
עמוד ד: דברים כט, א טֹלַח ל וחס; כט, כא יקוֹמוּ ג מל בתו; רחוקָה ל מל בתו; כט, כב תִּצְמַח ל חס;
כט, כג הִגְדוּל ח מל בתו; כט, כז ויִשְׁלַח ל וחס; ל, ה והיִטְבַּח ט חס; ל, ט לִטְבַּח ט חס.
עמוד ה: דברים ל, יב ויִשְׁמְעֵנוּ ב וחס; ל, יג ויִשְׁמְעֵנוּ ב וחס; ל, יח תֹּאדְרִיכֵן ב וחס; לא, ד לִסְחֹן ד מל בתו; לא, ז אוֹתָם לט מל בתו; לא, י בִּמְעַד ג חס; לא, יא בָּבּוּא ט מל.
עמוד מא: שופטים א, ג בְּגִדְלִי ל וחס; א, ז ויִבְיָאָהוּ ב כת; א, יא יוֹשְׁבֵי לִד מל; א, יד לִשְׁאֵל ו חס.
עמוד מב: שופטים א, טו גִּלְתָּ ו חס, גִּלְתָּ ו חס; א, יז יוֹשֵׁב ד מל בסיפ; א, יט ויִרְשׁ ב חס; א, כד יוֹצֵא ט מל (וכו'); א, כז בְּנִתְיָה, ב חס בסי.
ט מל (וכו'); א, כז בְּנִתְיָה, ב חס בסי.

1.3 הערות קרי (כתיב-קרי)

מכלל הסימונים למ"ק יוצא סוג אחד בלבד שבו ניכרת בכתר מגמה לכוון את מקום העיגולית מעל לחלק מסוים של התיבה, והוא הסימון להערות "קרי".¹⁸ הבדיקה שעשינו בהערות הקרי וסימונן בשני ספרים שבכתר העלתה, כי ברובם המכריע של הסימונים להערות קרי נקבע מיקום העיגולית מעל לאות או לאותיות שבתיבה הכתובה שניכר בה (או בהן) השוני מצורת ה"קרי" (= מוקד הקרי) או ליד מוקד זה. בהתאם למגמה זו, כמובן, אין בסימוני הקרי נטייה למיקום ימני יותר מאשר למיקום שמאלי.

היקף הבדיקה בפועל: הספרים שופטים, איוב; דוגמות נוספות: שמואל א.¹⁹

16. רשמנו אך ורק דוגמות שבהן מניין המלאים/החסרים הוא עיקרה של ההערה (למעט הערות מהסוג ב חד מל וחד חס).
17. יצוין כי רשמנו בנוסף מספר איוב ארבע דוגמות מ"ק מציינות "כת" – שתיים ביחס ל"ה" ושתיים ביחס ל"ש", וברובן אין מיקום העיגולית משובח כלפי האות שבמ"ק. והרי הן: איוב ד, ז (ש' 28) ואִיפֶה מ"ק י כת ה; ה, ב (ש' 19) כֶּעֶש מ"ק ד כת ש; ט, יז (ש' 13) בִּשְׁעָרָה מ"ק ב כת ש; טו, לה (ש' 11) הִרָה מ"ק ב חד כת ה וחד כ ו.
18. ראה הערה 6 לעיל.
19. והרי סיכום הבדיקה ל-26 הדוגמות שנרשמו משמואל א, שהן כמחצית בקירוב מכלל הסימונים ל"קרי" שבשמואל א כולו; נרשום, בדוגמות של המיקום המשובח ושל המיקום הבלתי משובח שסיבתו צפיפות הסימנים וכו', את מראי-המקומות בלבד, בלא העתקת התיבה עצמה; בהעתקת התיבה וסימונה ככתוב בכתר נביא את שש הדוגמות שמיקומן הבלתי-משובח אינו אלא חוסר דיוק בסימון. ראוי מאוד לעיין במשמעות העובדה המפליאה, כי שתיים מתוך שש הדוגמות הבלתי-משובחות האלה מקובצות בהיקף של דף אחד (דף מס') קד במהדורת התצלום שבכתר!
- i המיקום המשובח (על גבי המוקד, או לידו ממש): ב, ג / ח/; ז, ט / ב/; י, י / ב/; יג, יט / ב/; יד, לב ב / ב/ (מיקום בינוני, כעין מונמק); יז, ז / ח/; יז, כג / ב/; יט, יח / שיכול/; יט, יט, יט, כג; יט, כג ב (כנ"ל); כ, ב / ב/; כ, לח / ב/; כב, יח ב / ח/; כד, ט / ח/ (15 דוגמות).
- ii מיקום לא-משובח, ונימוקו עמו: ב, טז / ח/ (דחיקה עקב טעם פשטא); יד, כז / שיכול/ (דחיקה → עקב שווא בשורה הקודמת); יח, ט / ב/ (כנ"ל, עקב נו"ס מעליה); יט, כב (כנ"ל,

1.3.1 קביעת התיבות שרשומה להן הערת קרי

באמצעות ההשוואה שבין שתי מהדורות התנ"ך – (א) הוצאת עדי (השתמשנו במהדורת ידיעות אחרונות, גרסא בשנת... [תשל"ח]); (ב) תנ"ך מוגהים... בידי מרדכי ברויאר, ירושלים: נביאים, תשל"ט; כתובים, תשמ"ב – רשמנו את תיבות הקרי שבכתר אחרי הבדיקה החוזרת בכל מקום ומקום בתצלום כתב-היד (והוצאו מהחשבון התיבות שאין לידן הערת קרי בכתר).

אגב ההשוואה הזאת התברר לנו, כי הדיוק האופייני למיקום העיוולית לקרי קיים גם באותם מקרים ספורים שבכתר נמסרת הערת "חט" (המכוונת לאות יוד או לאות אלף) ובכתב-יד אחרים מוערת תמורתן הערת קרי.²⁰ נציג את שש הדוגמות לכך בנפרד, אחרי הרישום העיקרי לתיבות קרי.

1.3.2 בספרים שופטים ואיוב יחד מצויות בכתר 63 הערות קרי (כולל "יתיר"). מאלה ניכנו הערה אחת, שופטים כ, יג, "בני קרי" – הערה מהסוג "קרי ולא כתיב" – שהרי הסימון מופיע על גבי שלד של ניקוד ללא אותיות, ואין בה כדי ללמדנו דבר. בדיקת הסימון ב-62 התיבות העלתה כדלהלן:

ב-52 מקרים מסומנת העיוולית על גבי מקום מוקד הקרי שבתבת הכתיב (או בסמוך לו), ובעשרה מקרים העיוולית מרוחקת ממוקד הקרי. להלן פירוט התיבות והערותיהן במיון לשני הסימונים, המשובח (במוקד) והבלתי משובח. סדר הדוגמות בכל סוג לפי הסדר המקראי. בין לוכסנים הוספנו אותיות ציון לטיפוסי הקרי: ח/ = אות מוחלפת ב"קרי"; ו/ = אות נוספת ב"קרי"; ט/ = אות מבוטלת ב"קרי".

1.3.2.1 פירוט הדוגמות שסימונן משובח

שופטים ו, ה יבאו מ"ק ובאו ק ח/; ז, כא ויניסו מ"ק וינוסו קרי ח/; ט, יב מלכזי מ"ק יתיר ו ט/; יא, לו ורעתי מ"ק ורעתי קרי ח/; יג, יז דבריך מ"ק יתיר י ט/; טז, יח לה מ"ק לי קרי ח/; טז, כא האסורים מ"ק האסורים קרי ח/; טז, כה כיטוב מ"ק כטוב ק ט/; טז, האסירים מ"ק האסורים ק ח/; טז, כו והימשני מ"ק והמישני קרי ט/; יז, ב ואתי מ"ק ואת ק ט/; יט, ג להשיבו מ"ק להשיבה קרי ח/; יט, כא ויבול מ"ק יתיר ו ט/; יט, כה בעלות מ"ק כעלות ק ח/; כא, כב לרוב מ"ק לריב ק ח/.

כנראה עקב ז"ק בתיבה; כ, ב ח/ (הוזה ימינה, לשם הרחקה [אסטטית] מעיוולית סמוכה שבמיקום משובח, לעיל i) (חמש דוגמות).

iii מיקום לא-משובח (מחוסר דיוק, גרידא): כ, א מנוות, מ"ק: מניות ק ח/; כב, יח א, לדויג, מ"ק: לדויג ק ח/; כג, ה ואנשו, מ"ק: ואנשו ק ו/; כו, ה, סביבתו, מ"ק: תיו ק ו/; כו, ז סביבתו, מ"ק: תיו ק ו/ (שש דוגמות).

20. השווה ייבין, מבוא, סעיף 95. אין ספק שבכתב-יד אחרים מצויות בתיבות אלה או בחלקן הערות קרי. גם בכתר מראה דיוק המיקום של רישום העיוולית – מעל המוקד – כי לפי ראות עיני המסרן הערות אלה כעין הערות קרי הן וואף אפשר שמעיקרא סבר להעיר עליהן "קרי", ושינה ומסר הערה שבמינוח הרגיל. בסוג זה בייחוד, ראוי למצות את מלאכת הבדיקה בכל התיבות הרלבנטיות בכתר (וכן בקרויבו).

איוב א, י אַתָּ מֶמֶק אַתָּה ק /ב/; ב, זֶעֶד מֶמֶק וַעַד ק /ב/; ו, ב וְהִיתִי ז קרי /ח/; ו, כֵּס וּשְׁבִי מֶמֶק וְשׁוּבוּ ק /ח/; ז, א עֲלֵי מֶמֶק עָלִי ק /ב/; ז, ה וְגִישׁ מֶמֶק וְגִישׁ ק /ח/; ט, ל בְּמֹר מֶמֶק בְּמִי ק /ח/; י, כ יִחְדַּל מֶמֶק וְחָדַל ק /ח/; י, יִשִּׁית מֶמֶק וְשִׁית ק /ח/; יג, טו לֹא מֶמֶק לוֹ קרי /ח/; טו, כב וְצַפּוֹ מֶמֶק וְצַפּוֹ ק /ב/; טז, טז חֲמַרְמְרָה מֶמֶק חֲמַרְמְרוֹ ק /ח/; יט, כֵּס שְׂרִינְ מֶמֶק שְׂדוֹן ק /ח/; כ, יא עֲלוּמֹ מֶמֶק מִיֹּ ק /ב/; כא, יג יִבְלוּ מֶמֶק יִכְלוּ קרי /ח/; כא, כ עֵינֹ מֶמֶק עֵינִי ק /ב/; כד, א וִידְעֹ מֶמֶק וִידְעִי ק /ב/; כד, ו יִקְצִירוּ מֶמֶק יִקְצֹרוּ קרי /ח/; כו, יב וּבְתוֹכָנָתוֹ מֶמֶק וּבְתוֹכָנָתוֹ ק /ט/; ל, יא יִתְרוֹ מֶמֶק י קרי /ח/; ל, כב תְּשׁוּהָ מֶמֶק תּוֹשִׁיהָ ק /ח/; לא, יא הוֹאֵ מֶמֶק הִיא.. ק /ח/; והִיא מֶמֶק וְהוּא ק /ח/; לא, כ חֲלָצֹ מֶמֶק צִיֹּ ק /ב/; לג, יט וְרִיב מֶמֶק רוּבֹ ק /ח/; לג, כח נַפְשִׁי מֶמֶק נַפְשׁוֹ ק /ח/; לו, יב בַּתְּחֹבֹלָתוֹ מֶמֶק תִּיֹ ק /ב/; לח, א מְנַלְסַעְרָה מֶמֶק מִן הַסַּעְרָה ק; לח, יב יִדְעָתָה שְׁחַר מֶמֶק יִדְעַת הַשְּׁחַר ק /ט/; נז, לח, מא יִלְדֹ מֶמֶק יִלְדִיֹ ק /ב/; לט, יב יִיִשׁוּב מֶמֶק יִשִּׁיב ק /ח/; לט, כו כְּנַפּוֹ מֶמֶק כְּנַפִּי ק /ב/; מ, ו מְנַלְסַעְרָה מֶמֶק מִן סַעְרָה קרי; מ, יז פַּחְדֹ מֶמֶק פַּחְדִּי ק /ב/; מב, ב יִדְעָתָה מֶמֶק יִדְעָתִי קרי /ב/; מב, י שְׁבִיתָ מֶמֶק שְׁבוֹתָ ק /ח/; מב, טז וִירָאֵ מֶמֶק וִירָאָה ק /ב/.

1.3.2.2 פִּירֹס הַדּוּגְמוֹת שִׁטְמוֹנִן בְּלִתִּי מְשׁוּבַח

שׁוּפְטִים א, כז וְאִתִּי־יִשְׁלֹב מֶמֶק יִשְׁשִׁיב ק /ב/; ד, יא בְּצַעֲנִים מֶמֶק בְּצַעֲנִים קרי /ב/; ט, ח מְלוֹכָה מֶמֶק יִתִּיר ו /ט/; כא, כ וִיצֹ מֶמֶק וִיצוֹ קרי /ב/.

איוב ה, יח וִידֹ מֶמֶק וִידִיֹ ק /ב/; כו, יד גְּבוּרָתוֹ מֶמֶק גְּבוּרָתִיֹ ק /ב/; כז, טו שְׂרִידוֹ מֶמֶק שְׂרִידִיֹ ק /ב/; לג, כא וְשִׁפִּי מֶמֶק וְשָׁפוֹ ק /ח/; לג, כח וְחִיתִּי מֶמֶק וְחִיתִּי ק /ח/; מא, ד לֹא־ מֶמֶק לוֹ קרי /ח/.

1.3.2.3 שֶׁשׁ דּוּגְמוֹת בְּאִיּוֹב שֶׁהָעֵרְתָן מְנוּסַחַת "חֶסֶם" (וְכו') וְסִימוֹנִן מְשׁוּבַח

א, כא יִצְתִּי מֶמֶק ל חֶסֶם /ב/; ט, יג תַּחְתּוֹ מֶמֶק ל חֶסֶם /ב/; יד, ה חֶקֶּ מֶמֶק ל חֶסֶם /ב/; טו, טו בְּקִדְשׁוֹ מֶמֶק ל חֶסֶם /ב/; כו, יד דִּרְכּוֹ מֶמֶק ל חֶסֶם /ב/; לט, ל וְאַפְרָחוֹ מֶמֶק ל חֶסֶם /ב/.

1.3.2.4 סִיכּוּם: לְפִי בְּדִיקַת מִדְגָּם שֶׁל שְׁנֵי סַפְרִים לֹא־רְצוּפִים מִתְּבַרֵּר, כִּי נִטְיָה בְּרוּרָה וּבּוֹלֵטָה נִהְגָּה אֲצֵל מִסְמַן הָעִיגוּלִּיּוֹת בְּכֹתֵר לְדִיִּיק בְּמִיקוֹם הַסִּימֹן בְּתִיבוֹת שְׁעִלִּיהֶן מוֹעֶרֶת הָעֵרֶת קְרִי אִו יִתִּיר. בִּ-84% מִבְּמוֹצֵעַ מִן הַסִּימוֹנִים הוּא רֶשֶׁם אֶת הָעִיגוּלִּיּוֹת עַל גְּבִי מוֹקֵד הַקְּרִי אִו בְּסוּמוֹךְ לוֹ.

1.4 חִיסוּרֵי עִיגוּלִּיּוֹת בְּכָלֵל, ²¹וְהָעֵדְרֵן בְּתִיבוֹת שֶׁטַעֲמֵן סִימֵן עִיגוּלִּי בְּפֶרֶט

הָעֵרֶכָה כּוֹלֵלֶת בְּאִשֶּׁר לְמִידַת הַדִּיִּיקָנוֹת שֶׁל מִצְחָף מַסּוּרָה כִּלְשָׁהּ דּוֹרֶשֶׁת בֵּין הַשָּׂאֵר בְּדִיקָה מִמְצָה שֶׁל מִגְנָנוּנֵי הַמַּסּוּרָה שְׁבוּ, וְרֹאשׁ לְכוֹל דְּרוֹשׁ זִיהוּי נֶכּוֹן שֶׁל הָהָעֵרֹת

21. לְרִישוֹם הַחוֹמֵר בְּאִשֶּׁר לְמִקְרֵי חִיסוּר עִיגוּלִּיּוֹת בְּסַפְרִים שְׁבִמִּדְגָּם (לְהֵלֶן) לְמַעַס מִקְרֵי חִיסוּר בְּתִיבוֹת תִּג' וְחִי', אֲשֶׁר לִגְבִּיהֶן עֲרַכְנוּ בְּדִיקוֹת מְדוּקְדּוֹת לַחוּד – נִעְזָרְנוּ בְּטַבְּלָאוֹת סִיכּוּם שֶׁהִכְיִינוּ אֲנֵחַ מִלֵּאכַת הָעֵתָקֶת הָעִיגוּלִּיּוֹת לְמֶמֶק מִכְתֵּר אֲרֵם צוּבָה (מִלֵּאכַת הִגָּהָה אַחַת, וּבִיחִיד), עֲבוּדָה שְׁבִיצְעָנוּ בְּמַסְגֶּרֶת "מַפְעַל כְּתִיב־יָחִיד שֶׁל הַמִּקְרָא וְהַמַּסּוּרָה בִּיה־ב" וּב־מַפְעַל הוֹצָאֹת מִהַדוֹרֶת־יִסּוּד חֲדָשָׁה שֶׁל מִקְרָאוֹת גְּדוּלוֹת" בְּאוּנִיבֶרְסִיטֶת בְּרִיאַלִּין בִּשְׁנֵוֹת 1984–1986. תּוֹדַתְנוּ נִתּוּנָה לְרֹאשׁ הַמִּכּוֹן, פְּרוֹפ' מ' כְּהַן, עַל שֶׁאִפְשֵׁר לָנוּ לַעֲסוֹק בְּמִלֵּאכָה חֲשׁוּבָה זֶה מִטַּעַם הַמִּכּוֹן, עֲבוּדָה שְׁתּוֹךְ בִּיצוּעָה לְמַדְנוּ רַבּוֹת עֲנִיִּין דֶּרֶךְ הַסִּימֹן לְמֶמֶק כְּכַתֵּר; כֵּן אִסִּירִי תּוֹדָה אֲנוּ לְפֶרֶפ' כְּהַן עַל כֶּךָ שֶׁהִרְשָׁה לָנוּ בְּאִדְיָבוֹתוֹ לְהַכְלִיל בְּפֶרְסוֹם זֶה מִקְצֵת מִן הַחוֹמֵר שֶׁנִּרְשַׁם בְּטַבְּלָאוֹת הַסִּיכּוּם.

באמצעות העיוגוליות כדי לבצע את האימות המספרי, את ההשוואה עם קביעת התיעוד במסורה המפרטת וכו'. ככל שידוע לנו, לא נתפרסמה עדיין מלאכת מחקר ממצה כזו לשום כתב-יד, וחבל. חזקה בידי המסרן של כתר ארס צובה, שמלאכת רישום המסורה הצליחה בידו.²² בדיקות ראשוניות במנגנון מ"ק שבכתב-יד ל ר-ב²³ מראות, כי בשדותיהם הצמיחו לא מעט קוץ ודרדר, ועוד חזון למועד לפרסום הממצאים.

1.4.1 הדיוק בכתיבת העיוגוליות

באחוז מזערי בלבד של רישומי המסורה הקטנה בכתר, ב-0.87% מן ההערות,²⁴ חסרה בטעות עיוגולית לתיבה / לצרף שלצדה כתובה הערה. (עיוגוליות "מיותרות", היינו כגון שנשכחה / שנשמטה הערת מ"ק, וכדומה, מצויות בשיעור זעיר עוד יותר.) מקרים אחדים של חיסור עיוגולית המסורה בספר ישעיהו פרקים א–מד בכתר, הוער עליהם באפאראט החמישי ("ההערות") שבתנ"ך, מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים, ספר ישעיהו (עורך כללי מ' גושן-גוטשטיין ז"ל). כרך א תשל"ה, כרך ב תשל"ט (השווה בהערות למהדורה הנ"ל: ישעיה ה, יב; ו, ג; ז, יד; י, טז; יג, ח; יח, ב; כב, ד; כה, ו). כן נרשמו הערות אחדות על תקלות אחרות בעניין העיוגוליות, כגון: (א) עיוגולית שסומנה בטעות על גבי תיבה סמוכה לתיבה שאליה מכוונת מ"ק (השווה במהדורה הנ"ל, ישעיה ח, ב, הערה מס' 4); (ב) עיוגולית מסורה שאין כנגדה מ"ק (שם, ישעיה לו, יב, הערה מס' 3).

מתוך השוואת טעמיהן של תיבות בכתב-היד שנמצאו מחוסרות עיוגולית (חיסורי העיוגוליות נקבעו בוודאות על פי הבדיקה והאימות של הערות המ"ק שנמצאו בגיליון לצד התיבות) התברר, כי ב-40%–50% בממוצע ממקרי העדר העיוגולית מדובר בתיבה (או בצירוף מוקף) שטעמה תלישא קטנה או תלישא גדולה, טעמים עליים שצורתם בכתב-היד עיגול היא. בירור שיעור אחוז התיבות נושאות מ"ק ומוטעמות בקציהן בטעם ת"ק או ת"ג מתוך כלל התיבות הנושאות עיוגולית מראה, כי ב-1.2% (בממוצע)²⁵ בלבד מן הדוגמות מוטעמת תלישא (קטנה או גדולה). בסיכום, אף שלפי

22. בסוג אחד של הערות מסורה, לפחות, אין אנו זקוקים "לסמוך על החזקה": רמת דיוקן ומהימנותן של ההערות שבכתר שעניינן כתיב מלא וחסר נקבעה בבירור במחקרו החשוב של בעל היובל שבספרו 'יקר-הערך' כתר ארס צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז (עין שם, בעיקר בפרק ו, עמ' 193).

23. יצוין בעיקר, שבכ"י ב שכיחים מאוד מקרי העדר עיוגולית מ"ק (וכנראה לא מעטים המקרים של תקלה במערכת מ"ק עצמה); ראה להלן, 4. נספח.

24. החישוב מבוסס על החומר שבארבע מתוך חמש החטיבות במדגם שלהלן (בעזרת טבלאות ממלאכת ההעתקה).

25. סיכום הממצא לפי החטיבות א, ב, ג, ה במדגם בריכוז שתי התלישות יחד (על בסיס טבלאות ממלאכת ההעתקה; הסיכומים בקירוב [במרווח-טעות של ± 10]):

התפוצה היחסית של הדוגמות רק מקרה אחד מתוך כשבעים מקרים של העדר עיגולית צפוי היה לחול בתיבת תלישא, למעשה כמעט המחצית (i) בממוצע מכלל מקרי ההעדר נמצאים בהקשרם של הטעמים ת"ק ות"ג.²⁶ תופעה זאת בוודאי טעונה הסבר, ועיין להלן בסיכום הכללי לסעיף זה.²⁷

היקף הבדיקה בפועל: סוף דברים; יהושע כולו; שופטים כולו; ישעיה א-מד (הודפס ב"מהדורת ספר ישעיהו" הנ"ל); דברי הימים ב (למעט "דף חדש" = לה, ז – לו, יט). נציג להלן לפי סדר את פירוט הממצא: (א) פירוט התיבות והערותיהן (i) בטעם ת"ג (ii) בטעם ת"ק; (ב) פירוט ע"י מראי מקומות בלבד לכלל התיבות שבהיקף הנ"ל שנחסרה מהן עיגולית, תוך ציון הטעם בכל אחת ואחת.

דוגמות הראויות לבוא לכלל דיון הרי הן מתחלקות – בהתאם למיקומן הקבוע של ת"ג ות"ק – לשני מבנים שהם ארבעה, שניים לכל תלישא ותלישא:

דוגמות ת"ג: (i) תיבה בודדת מוטעמת בת"ג, והערת מ"ק בצדה; (2) צרף (כולל צירוף מוקף) שתיבתו השנייה מוטעמת בת"ג; הערת מ"ק לצרף.

דוגמות ת"ק: (i) תיבה בודדת מוטעמת בת"ק והערתה בצדה; (2) צרף (ת"ק + קדמא [+ דרגא]), היינו תיבה ראשונה מוטעמת בת"ק; הערת מ"ק לצרף.

ראינו צורך בהדגשת גדרים אלה בעיקר עקב מקרי העדר אחדים לצירופים מוקפים שתיבתם השנייה מוטעמת בת"ק, כגון: דברים כט, ג ולא-נתן מ"ק ד ועוד. (דוגמה זאת ושכמותה אינן שייכות לענייננו, כמובן, בהיות מקום העדר העיגולית ומקום הטעם ת"ק מופלגים זה מזה).²⁸

1.00%	סוף דברים: ס"ה עיגוליות 570, שיעורן בתיבות תלישא
1.20%	יהושע: ס"ה עיגוליות 1200, שיעורן בתיבות תלישא
0.70%	שופטים: ס"ה עיגוליות 1170, שיעורן בתיבות תלישא
1.85%	דהי"ב: ס"ה עיגוליות 1620, שיעורן בתיבות תלישא
1.19%	השיעור הממוצע בתיבות תלישא

26. שיעור ההעדר בתיבות ת"ג גדול בהרבה מהשיעור בתיבות ת"ק; בסיכום לסעיף זה תוצע השערה להסברת הדבר.

27. נוסף שמצויים כנראה בספרי אמ"ת מקרי העדר עיגולית שקשורים בטעמים צינור וצינורית שצורותיהם קרובות לצורת העיגולית, כגון הדוגמה שלהלן שבה חסרה עיגולית בצרף שתיבתו השנייה מוטעמת בטעם "מהפך מצונר": תהלים קמג, ג (שור' 25) כִּי רָץ מ"ק ד בטע' (עיין ביאור הערת מ"ק זו אצל ייבין, כתר, עמ' 348, סעיף 9). לדוגמה זו הקבל את הדוגמה כל-העם (דברי הימים ב ח, ז) המופיעה בקבוצה הראשונה שבחטיבה ה שבמדרגם אשר להלן בסעיף זה.

28. למען דיוקם של דברים, חומר המידע במדרגם שלהלן מורכב הוא: (א) מיצוי הדוגמות בטעמי ת"ק ות"ג בוצע במלאכה נפרדת לצורך מחקר זה על פי רישום מלא פסוק בפסוק של כלל התיבות המוטעמות בטעם תלישא ומיוגן על פי עיון בכה"י וקביעת התיבות שעליהן מ"ק. (ב) את רישום זכרן וסיכום מספרן של דוגמות ההעדר בתיבות נושאות טעמים אחרים שאבנו, ללא בדיקות נוספות, מתוך טבלאות הסיכום שהכנו בקשר למלאכת ההעתקה (עיין לעיל, הערה 21).

המדגם

נמספר את החטיבות שבמדגם במספרים א-ה.

א. דברים כח, יז – סופו (לד, יב)

(1) תיבות, צרפים וצירופים שנעדרת מהם עיגולית ולצדם מ"ק:

ת"ג: אין.

ת"ק: דברים כח, סט שו' 11 אלו דברי מ"ק ל; ל, ט שו' 17 והויתרף מ"ק ב.

שאר הטעמים: דברים כח, מה (אתנח); כט, ג (צ. מוקף – הערה לצרף); לד, יב (ז. מוקף – הערה / מ' / לצרף (ז)).

(2) עיגולית למ"ק מסומנת בתיבה / בצרף שבטעם תלישא:

ת"ג: דברים לא, כא וְעָנְתָּה.

ת"ק: דברים כט, יח בְּשִׁמְעוּ, לג, כח וְשִׁכְנִי.

ב. ספר יהושע – כולו

(1) תיבות, צרפים וצירופים שנעדרת מהם עיגולית ולצדם מ"ק:

ת"ג: ו, כג שו' 8 את־יִחָב מ"ק ל; ז, כו שו' 25 עַל־כֵּן מ"ק ב בטע; י, כד שו' 2 (5-2) וְיָחִי (וכו') מ"ק מן ח פסו את את בסיפ; יא, יד שו' 10 אֶכֶל (וכו') מ"ק ג פסו דמיי; יח, ח שו' 27 אֶפֶה מ"ק ב חר כת פה (וכו'); יט, כו שו' 28 בְּזִבְלוֹן מ"ק ט כת כן.

ת"ק: כב, כב שו' 1 אֱלֹהִים מ"ק ג.

שאר הטעמים: ה, ז (צ. מוקף – הערה לצירוף); ז, כא (אתנח); ז, כד (צ. מוקף – הערה לצירוף); ח, יא (ז. מוקף – הערה לצירוף); ט, ז (ו"ק); טו, יט (מונח); יז, יא (ו"ק); כג, יג (רביע [ולאחריו – ת"ג]).

(2) עיגולית למ"ק מסומנת בתיבה / בצרף שבטעם תלישא:

ת"ג: ב, ג אֲדֹנָיִי.

ת"ק: א, ד מִמֶּדְבָּר, ב, יט יֵצֵא, ט, יא זָקִינִי, יג, כז הָרֶם; יז, ג וְלִצְלַחְךָ, כד, טו וְאֵם.

ג. ספר שופטים כולו²⁹

(1) תיבות, צרפים וצירופים שנעדרת מהם עיגולית ולצדם מ"ק:

ת"ג: ח, ו שו' 14 אֶחָפֶּ מ"ק ב; ח, טו שו' 22 אֶחָפֶּ מ"ק ב.

ת"ק: יג, כג שו' 24 לִרְמִיָּה כב.

שאר הטעמים: ב, כב (רביע); ג, יג (ז. מונח); יח, ב (פזר); יט, ט (מירכא); כ, מג (ו"ק).

(2) עיגולית למ"ק מסומנת בתיבה / בצרף שבטעם תלישא:

ת"ג: אין.

ת"ק: ז, ח צָדִיק, יג, ב ויהי־אִישׁ־אֶחָד; יג, ט מִלֶּאךָ־הָאֱלֹהִים; כ, טו ויתפֹּקֶד; כ, כו ויעלו־כָּל־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל.

ד. ספר ישעיה פרקים א-מד

(1) תיבות, צרפים וצירופים שנעדרת מהם עיגולית ולצדם מ"ק:

ת"ג: ז, יד שו' 4 לִכְנִן מ"ק ב בט בסיפ; י, טז שו' 5 לִכְנִן מ"ק ב בט בסיפ.

29. ראוי לציין, כי בספר שופטים תפוצת הטעם תלישא גדולה נמוכה בהרבה מתפוצתה שבכלל כ"א ספרים.

ת"ק: כה, ו שו' 2 ועשה יי מ"ק ב; כח, ז שו' 20 ונביא מ"ק ז.³⁰

שאר הטעמים: ה, יב (רביעי); ו, ג (צ. מוקף); יג, ח (שלשלת); יח, ב (ז"ק); כב, ד (מונח).

(2) עיגולית למ"ק מסומנת בתיבה / בצרף שבטעם תלישא:

ת"ג: כב, יד זכר; כח, כח זלמם; ל, יד זשבר.

ת"ק: לא רשמנו שום דוגמה.

ה. דברי הימים ב א, א – סופו (לו, כג) למעט הטקסט שב"דף חדש" שנתגלה אחר כך (לה, ז – לו, יט)

(1) תיבות, צרפים וצירופים שנעדרת מהם עיגולית ולצדם מ"ק:

ת"ג: ה, יג שו' 21 לאחד מ"ק ז; ח, ז שו' 14 כל-העם מ"ק ג רא פט; כג, א שו' 25 להוחנן מ"ק ד בסיפ

(עיין במס"ג בגיליון העליון); כח, ט שו' 24 זשם מ"ק ה ראש פסו.

ת"ק: יא, כג שו' 17 ויבן מ"ק ד; לג, יד שו' 10 מערבה מ"ק ג.

שאר הטעמים: ב, 16 (ז"ק); ו, מ (ז"ק); ח, טו (צרף – מונח+ת"ק); יז, ו (רביעי); כג, יט (צ. מוקף –

ההערה לצירוף); לג, יח (מונח); לג, יח (שוב); (פשטא); לד, כב (מונח).

(2) עיגולית למ"ק מסומנת בתיבה / בצרף שבטעם תלישא:

ת"ג: ג, ב זיחל; ה, יב זידתון; כ, יד זניה; כ, כז זישבו; כו, יט זהצרת; כח, טו זינעלום; כש, יז

זיחל; לא, יג זעזוהו; לא, טו זמנימן; לב, כג זרבים.

ת"ק: ב, ג הנהאני; ד, ג בקריפ; ד, ד ושלושה; ה, ט וירא; ו, לג ידעו; יח, ט יושביפ; כז, יט זשועת;

כא, יט זכעת; כב, ט זיבקש; כד, ה זקבצו; כט, יט הזניחו; לא, ג זמנת; לב, טו זשיא; לג, ו זחוא.

לסיכום המדגם הנ"ל נציג טבלות השוואה לדוגמות שנרשמו ובדקו למדגם. שים

לב שלא חילקנו את הדוגמות לפי ה"תיבות" / ה"צרפים" וכו'. מקרי ספק-חיסור

חושבו כל אחד כ-0.5 במניין הדוגמות.

טבלת סיכום להעדר העיגולית בחמש חטיבות המדגם

חטיבת המדגם	חיסור עיגולית			ס"ה חיסורי עיגולית
	תלישא גדולה	תלישא קטנה	שאר הטעמים	
דברים	0	2	2.5	4.5
יהושע	6	1	7.5	14.5
שופטים	2	1	4	7
ישעיה א-מד	2	2	5	9
דברי הימים ב	4	2	8	14
ס"ה במספרים	14	8	28.5	49
ס"ה באחוזים	28.5%	16.5%	55%	100%
אחוז חיסורים כללי בתיבות נושאות טעם עיגולי	45%			

30. הערה זו נשכחה במהדורת "ספר ישעיהו" (דלעיל) ככל הנראה מפאת אי ההבחנה בהעדר העיגולית במקום זה.

טבלת השוואה לסימון העיוגולית ולחיסורה בתיבות מוטעמות בת"ג ות"ק בחמש חטיבות המדגם

מ"ק מכוונת לתיבה וכו'			סיווג הדוגמות שעליהן הערת מ"ק		
החטיבה			העיוגולית סומנה		
נושאות טעם ת"ק/ת"ג			העיוגולית לא סומנה		
ת"ג	ת"ק	ס"ה	ת"ג	ת"ק	ס"ה
1	4	5	1	2	3
7	7	14	1	6	7
2	6	8	0	5	5
5	2	7	3	0	3
14	16	30	10	14	24
29	35	64	15	27	42
100%	100%		52%	77%	
			48%	23%	

סיכום

המסקנה העולה מהג"ל היא, שהעדר העיוגולית מתיבות שטעמן תלישא שכיחותו רבה מלהיות עניין של שגיאה או רשלנות. אפשר לשער, כי בשלב ההגהה של פרטי הניקוד, הטעמים ומערכת המסורה שבכתר נמנע מגיה מלהשלים את סימני העיוגולית למקומות אחדים שמצא שנעדרה מהם, בסמכו על טעם התלישא המסומן בתיבות אלה. ועוד צריך עיון.

עוד ניתן לשער, כי האחוז הממוצע של ההעדר בטעם ת"ג (כ-48%) לעומת האחוז המקביל (23.5%) בטעם ת"ק קשור עם נטיית המסמן להעדיף את סימון העיוגולית מעל לחלק הימני של התיבה על פני החלק השמאלי (ראה לעיל 1.1.2). לשון אחרת: ברישומים למ"ק פחות ניכר היה למגיה העדר הסימן בתיבה נושאת ת"ג (הפרה-פוזיטיבית) מהעדרו בתיבה נושאת ת"ק (הפוסט-פוזיטיבית).

2. הסימון לצרף

את הדיון בסימון של הצרף להערת מ"ק נחלק לשלושה סעיפים: (2.1) סימון העיוגולית לצמד בעל שתי תיבות – צרף פרוד וצירוף מוקף; (2.2) הסימון לשלישיית תיבות; (2.3) הסימון לצרפים של ארבע תיבות ויותר. תיאור שיטת הסימון שבסעיפים 2.1, 2.2 מתבסס על בדיקות שבמדגם; בסעיף 2.3 התיאור תמציתי ונסמך על דוגמות ספורות בלבד.

2.1 הסימון לצרף בעל שתי תיבות

הסימון, כמקובל (השווה ייבין, מבוא, סעיף 111), הוא רישום עיגולית אחת מעל הרווח שבין שתי התיבות. לסימון הזה נקרא "הסימון העלי הסדיר".
היקף הטקסט שנבדק לצורך קביעת הדרכים לסימון לצרפ־שתיים: מלכים א, א, ט – מלכים ב, א, ג (= עמודים קמב–קעט [38 עמודים]). בתוך היקף המדגם הזה ספרנו 229 צרפ־שתיים מסומנים למ"ק, מהם 181 צרפים חד־שורתיים ו־48 צרפים מפוצלים.

2.1.1 הצרף החד־שורתי

ב־135 צרפים – שמהם 54 צירופים מוקפים – מסומנת העיגולית במיקום עלי משובח,³¹ היינו בדיוק מעל הרווח שבין שתי תיבות הצרף, או מעל המקף (במקרה של צרף מוקף). כגון: מלכים א, א, כד (ש' 21) אתה־אמרת מ"ק ל; א, י (ש' 4) ואת־שלמה מ"ק ל.

ב־46 צרפים מסומנת העיגולית במיקום העלי אבל ב"הזזה" של משהו ממיקומו הרגיל, ולעתים אפילו בהפלגה ניכרת. 29 מכלל הסימונים האלה מצויים בצרפים שתיבתם הראשונה מלית כגון אל, כל וכו'. אות הלמד שבסוף המלית נוטה בראשה אל מעל הרווח שבין שתי תיבות הצרף, ודוחה כאילו את עיגולית הצרף שמאלה אל מעל לימין) האות הראשונה של התיבה השנייה, כגון:
(א) צירופים מוקפים: מלכים א, א, ט (ש' 1) ולכל־אנשי מ"ק ל; יח, ה (ש' 21) אל־כל מ"ק ו בסִיפ, וכו' (26 דוגמות).

(ב) צרפים פרודים: ז, לד (ש' 14) אֶל אַרְבַּע מ"ק (ז) ל; טז, ז (ש' 4) ועל־אשר־מ"ק ד; טז, יג (ש' 24) אֶל כָּל־ מ"ק ו בסִיפ (אלה כל הדוגמות).

בשאר 17 הצרפים / צירופים נמצאת העיגולית במיקום עלי לא־משובח:

(א) ב־11 מקרים ודאי הדבר – או סביר מאוד – שנדחקה עיגולית ממיקומה בעטיו של סימן ניקוד או טעם בשורה הקודמת ש"תפס את מקומה". ברוב דוגמות אלה נלחצה העיגולית ממקומה המשובח שמאלה, כגון: מלכים א, ה, ד (ש' 25) ועד־עֶזָה מ"ק ב (בגלל סגול₂ שבשורה 24); ו, טו (ש' 28) את־קָרַע מ"ק ל (בגלל קיבוץ בשורה 27); ז, לט (ש' 7) ואת־הַיָּם מ"ק ה (תביר שבשורה 6), וכו'.

דחיקת העיגולית ימינה בגלל סימון נו"ט מצאנו רק בשלושת המקרים האלה: ט, טו (ש' 5) ואת־ביתו מ"ק ז (בגלל שווא₂ שבשורה 4); יד, י (ש' 20) עצור־ועוזב מ"ק ב (בגלל קמץ₃ שבשורה 19); יט, יט (ש' 10) בשנים העשר מ"ק ל (בגלל שווא₂

31. הגבול המדויק שבין "מיקום משובח" לבין "מיקום לא־משובח" קשה קביעה הוא מהבחינה האובייקטיבית. כל מעיין בתצלום כה"י רשאי לערוך רבייה בסיווגו. בין כך ובין כך לא תשתנה התמונה הרבה.

שבשורה 9). (במקרים אלה נמצא סימן הניקוד ה"מפריע" תופס גם את שמאל המיקום העלי המשובה.)

(ב) בארבעה מקרים סיבת הדחיקה טעם פשטא שבתיבה ראשונה של הצרף המסומן. ואלה הצרפים: א, כ (שו' 8) ואתה אֲדַנִּי מ"ק ל'; יג, כא (שו' 5) מְרִיתָ פִּי מ"ק ז' (השווה מס"ג, שם, טור ימני גיליון עלי'; יג, כח (שו' 7) וחמור וְהָאֵרִיָּה מ"ק ל'; יט, טז (שו' 24) ואת יְהוּא מ"ק ל'.

(ג) בשני מקרים נמצאה העיוגולית מופלגת קצת ממיקומה המשובח כתוצאה מחוסר דיוק גרידא: ב, לו (שו' 3) ולא־תִצָּא מ"ק ז' (העיוגולית מופלגת ימינה; ח, ט (שו' 6) לחות האֲבֹנִים מ"ק ז' (העיוגולית מופלגת שמאלה).

עתיים, כשלא היה אפשרי לסמן במיקום העלי המשובח, סומנה העיוגולית לצרף / לצירוף במיקום המונמך – היינו בחלל האות האחרונה (לרוב למד) של תיבתו הראשונה של הצרף, בגובה אמצע האות או לעתים רחוקות בתחתית חללה. בשמונה מתוך 13 הדוגמות שמצאנו בהיקף המדגם, שנוקק המסמן לשיטת סימן זו, התיבה הראשונה מסתיימת בלמד וכל הדוגמות הרי הן צירופים מוקפים דווקא. אין ברור למה ננקטה שיטת סימן זו במקרים אלה, לעומת שיטת המיקום העלי הבלתי-משובח ששימשה ברוב המקרים כלעיל.

דוגמות מן המיקום המונמך של סימון העיוגולית בצירופים שתיבתם הראשונה מסתיימת בלמד: ד, י (שו' 9) וכל־אֶרֶץ מ"ק ל'; ח, מ"ז (שו' 22) אלי־לִבָּם מ"ק ל'. מוסף על המקרים הנ"ל נמצאה שיטת המיקום המונמך בעיוגולית לצרפים כדלהלן: (א) במקרה אחד של דחיקה מהמיקום העלי המשובח עקב סימון נו"ט שבשורה הקודמת: מלכים א, ו, לח (שו' 13) האחת־עֶשְׂרֵה מ"ק ל' (בגלל שווא₂ בשורה 12). (ב) בארבעה צרפים באמצע / בשמאל החלל של אות ד / ר שבסוף תיבה ראשונה של הצרף. הדוגמות הן: ב, כד (שו' 5) ואִשָּׁה עֲשֵׂה־ מ"ק ז' (אין נראית סיבה לשינוי); יד, טז (שו' 18) ואִשָּׁה הַחֲטִיָּא מ"ק ז' (ואפשר ששווא₂ שבשורה 17 גרם; כב, מז (שו' 20) ויתֶּלֶק הַקֹּדֶשׁ מ"ק ל' (כנראה בגלל הטפחא שבשורה 19 והפשטא בתיבת ויתר); ב, לג (שו' 20) ולדוד־לְזֹרְעוֹ מ"ק ל' (בגלל טעם הת"ג שעל תיבת לְזֹרְעוֹ – הטעם נוטה לימין ראש האות ויו).

2.1.2 הצרף המתפצל

2.1.2.1 דיוק כתיבת הערות מ"ק לצרפים מתפצלים

העיון בהערות מ"ק לצרפים מתפצלים מגלה דיוק מיוחד בכתיבת ההערות לצרפים אלה. בניגוד להערות מ"ק לתיבות בודדות לצרפים חד-שורתיים, שכתיבתן מכוונת בגיליון בדיוק לפי גובה גגות האותיות שבשורת הטקסט, כתיבת הערות המ"ק לצרף המתפצל היא מול הרווח שבין שתי השורות שבהן כתוב הצרף. (יוצאים מן הכלל נדירים, כגון מלכים א יד, ח שו' 10, להלן סעיף 2.1.2.2, סימון רש"מ: מיקום עלי.)

כגון: שופטים א, כו (בכה"י עמ' מב טור ב שו' 10-11):

וילך

ב

האיש

מלכים א ד, ז (בכה"י עמ' קמז טור ג שו' 1-2):

ואת^ו
י

ביתו

דרך רישום זאת נהג בה כנראה המסרן בצורה שיטתית, וחרג ממנה כנראה במקומות של "עומס" או "צפיפות הכתיבה" וכדומה. דיוק זה בכתובת המ"ק שיש בו מסימני השכלול שבהם נודע כתר ארם צובה לתפארת³² מצוי גם בכ"י ק (אך כנראה לא בצורה קבועה) ובמקצת בכ"י ב.

2.1.2.2 הסימון בצרף המתפצל

בהיקף המדגם נמצאו 48 צרפישתיים (כולל צירופים מוקפים) שבכתב-היד משתרעים משורה לשורה שלאחריה.

לשני סוגי המיקום הנוהגים בסימון לצרף החד-שורתי מיתוסף, בסימון לצרף המתפצל, סוג מיקום שלישי, שנקרא לו מיקום בינוני, והוא מיקום נמוך במקצת מהמיקום העלי, היינו בערך בגובה גגה של אות. גמישות זאת במיקום העיגולית לצרף המתפצל אך טבעית היא ומובנת: במקום הרווח הצר שבין התיבות בצרף החד-שורתי – רווח שלרוב אינו רחב יותר מחוט השערה – בצרף המתפצל נמצא פנוי למסמן מקום מרווח בגלילון (לשמאל תיבה ראשונה או לימין תיבה שנייה).

המיון הבסיסי: מיקום רש"מ ומיקום שי"מ

א. ל-25 מהצרפים המתפצלים מסומנת העיגולית במיקום-יסוד רש"מ, היינו לשמאל התיבה הראשונה המסיימת שורה (לפי סדר הטקסט – הגלילון הראשון המזדמן לסימון). 14 סימונים הינם לצירופים מוקפים, ו-11 לצרפים פרודים. מתוך 25 הדוגמות מיוצגים המיקומים העלי המשובח והבינוני בעשר דוגמות כל אחד, והמיקום המונמך בחמש. להלן נביא את מראי המקומות לכל הדוגמות, תוך ציונים (→←) לגלילון שבו כתובה המ"ק בכל צרף.

סימוני רש"מ

מיקום עלי:

מלכים א ד, ז (שו' 1) ואת^ו // ביתו מ"ק ז; ז, ח (שו' 11) לכת^ו // פרעה מ"ק ב; ח, לד (שו' 20) אל^ו // הארמה מ"ק ו; יב, כא (שו' 6) ואת^ו // שבט מ"ק ל; יד, ב (שו' 11) הנהי^ו // שם מ"ק ב; יד, ח (שו' 10) ואשר^ו // הלך מ"ק ל; טו, ה (שו' 4) ולא^ו // סר מ"ק ד; יט, טז (שו' 25) ואת^ו // אלישע מ"ק ל; יט, יט (שו' 7) את^ו // אלישע מ"ק ל; כב, יז (שו' 1) אל^ו // ההרים מ"ק ב.

32. ראה הערה 10 לעיל.

מיקום בינוני:

מלכים א ג, כו (ש' 27) בִּיֹס // אֲדֹנִי מֶלֶךְ ז; ז, יב (ש' 28) וַחֲצֵרֶיךָ // הַגְּדֹלָה מֶלֶךְ ל; ח, מז (ש' 25) חֲטָאֲנוּ // וְהַעֲשִׂינוּ מֶלֶךְ ל; יא, לב (ש' 9) וְהַשְׁבַּטִים // הָאֶחָד מֶלֶךְ ל; יג, ב (ש' 9) מִזְבֵּחַ מֶלֶךְ ל; יד, ב (ש' 12) דְּבָרֶיךָ // עָלֵי מֶלֶךְ ג; טז, יא (ש' 20) וְגִלְיוֹנִי // וְרַעְיוֹנוֹ מֶלֶךְ ל; כ, א (ש' 25) וְשִׁלְשִׁים // וְשָׁנִים מֶלֶךְ ל; כ, לו (ש' 8) וִילָךְ // מֵאֲצֻלוֹ מֶלֶךְ ל; כא, יט (ש' 3) וְדִבְרָתִי // אֵלָיו מֶלֶךְ ד.
מיקום מונמך:

מלכים א ח, ד (ש' 14) וְאֵת־ // אֶהְיֶה מֶלֶךְ ה; י, כד (ש' 4) וְכָל־ // הָאָרֶץ מֶלֶךְ ה; יט, י (ש' 26) וְאֵת־ // נְבִיאֶיךָ מֶלֶךְ ג; יט, כ (ש' 12) אֵת־ // הַבֶּקֶר מֶלֶךְ ל; כב, מז (ש' 17) וְאִשְׁרָךְ // נֶלְחָם מֶלֶךְ ג.
סוגי המיקום בסימוני רש"מ מתחלקים בהתאם לצרף המסומן: לצירופים מוקפים משמש (א) המיקום העלי (10 דוגמות) או (ב) המיקום המונמך (4 דוגמות); לצרפים – המיקום הבינוני (10 דוגמות), ופעם אחת בלבד המיקום המונמך (מלכים א כב, מז). בהיקף מדגמנו לא מצאנו אפילו דוגמה אחת של המיקום הבינוני בסימון לצירוף מוקף!

הערת מ"ק רשומה ברוב המקרים (17) בגיליון שמימין הצרף / הצירוף, ורק בשמונה מקרים בגיליון שמשמאל.

ב. לעשרים צרפים מתפצלים מסומנת עיגולית במיקום יסודי ש"מ, היינו לימין התיבה השנייה של הצרף, כלומר בראש שורה; שישה מן הסימונים בלבד באים לצירופים מוקפים. בכל דוגמות סימון ש"מ מופיעה הערת המ"ק בגיליון שמימין לצרף המסומן ללא יוצא מן הכלל. לכן אין מובא ציון מ"ק בפירוט שלהלן. ב-17 מן הסימונים משמש המיקום העלי, ובשלושה המיקום הבינוני. לא מצאנו שום דוגמה של שימוש במיקום המונמך.

סימון ש"מ: מיקום עלי

מלכים א ב, יז (ש' 2) לְשִׁלְמָה // הַמֶּלֶךְ; ז, מט (ש' 16) זָהָב // סָגוּר; ח, סג (ש' 4) וְכָל־ // בְּנֵי־ט, יט (ש' 17) וְאֵת־ // עָרֵי; יא, יא (ש' 12) וְלֹא // שְׁמֶרְתָּ; יא, כא (ש' 23) וְכִי־ // מָתָּ; יא, לד (ש' 20) וְלֹא־ // אָקַח; טז, י (ש' 20) וְאַרְבָּעִים // וְאַחַת; טז, טז (ש' 14) שָׁר־ // צָבָא; טז, לד (ש' 3) כְּדָבָר // יִי; יח, לז (ש' 12) יִי // הָאֱלֹהִים; כ, לג (ש' 23) עַל־ // הַמֶּרְכָּבָה; כ, לח (ש' 14) עַל־ // הָדָר; כא, ז (ש' 11) אֵת־ // עֵתָה; כא, כג (ש' 22) בָּחַל // יוֹדְעָל; כא, כז (ש' 8) וַיִּקַּע // בְּגִדָיו; כב, יט (ש' 14) מִיָּמִינוֹ // וּמִשְׁמָאלוֹ.

סימון ש"מ: מיקום בינוני

מלכים א א, לא (ש' 20) אֲפִים // אָרֶץ; ו, יט (ש' 12) לִתֵּן // שֵׁם; יא, י (ש' 7) וְלֹא־ // שְׁמֶרְתָּ. סימון כפול: רש"מ + ש"מ {פירוט-יתר של הסימון}:

בשלושה סימונים, כולם לצרפים, מצאנו שהעיגולית נכפלה (גרשמה פעמיים) – עיגולית בסוף שורת הצרף הראשונה, ושוב עיגולית בראש שורת השנייה. מיקום העיגוליות בשלוש הדוגמות: בינוני לסימון רש"מ ועלי לסימון ש"מ.

רש"מ (מיקום בינוני) + ש"מ (מיקום עלי)

מלכים א ג, א (ש' 17–18) עַד־ // כָּלִתוֹ מֶלֶךְ ג; ה, א (ש' 13–14) וְעַד־ // גְּבוּל מֶלֶךְ ד; יד, טו (ש' 14–13) מַעֲבָהּ // לְנֹהַר מֶלֶךְ ל.

2.2 הסימון לצרף בעל שלוש תיבות

צרפ־שלוש מסומנים למ"ק שכיחים פחות מצרפ־שתיים. נחלקם לשלישיות חד־שורתיות ולשלישיות מתפצלות.

מהבחינה הגראפית – אשר לסימונה למ"ק – נחשבת השלישייה כהרכבה של שני צרפים: א + ב; ב + ג. השלישייה מסומנת בשתי עיגוליות, עיגולית לכל "צרף". אכן מיקומי היסוד, המיקום המשובח והמיקומים האחרים וכו' דומים כאן – בכל אחת מהעיגוליות – למצוי בסימון לצרפ־שתיים (לעיל 2.1).

2.2.1 השלישייה החד־שורתית

לא נבדק הסימון בסוג זה, גם לא בהיקף של מדגם. להלן דוגמות ספורות (ורובן מספר מלכים א) לסימון לשלישייה החד־שורתית, ובהן סוגי המיקומים וצירופיהם העיקריים:

א. שתי העיגוליות במיקום עלי משובח: מלכים א כב, נא (ש' 5) בעיר דוד אביו מ"ק ד בסיפ.

ב. עיגולית, במיקום עלי משובח; עיגולית, במיקום עלי לא־משובח (דחיקה לשמאל ע"י למד): מלכים א כב, מג (ש' 10) וילך בכל־דרך מ"ק ג.

ג. שתי העיגוליות במיקום עלי לא־משובח (בשתיהן דחיקה לשמאל בגלל למד): מלכים א טז, ז (ש' 1) ועל כל־הרעה מ"ק ג.

ד. עיגולית, במיקום עלי לא־משובח (דחיקה לימין מסיבת פשטא וכדומה); עיגולית, ג"כ במיקום עלי לא־משובח (דחיקה לשמאל בגלל למד או בגלל סימני נו"ט שבשורה הקודמת): יהושע ח, לא (ש' 6) בספר תורת משה מ"ק ג; מלכים א א, לט (ש' 25) ויאמר כל־העם מ"ק ד.

ה. עיגולית, במיקום מונמך (תחתית חלל ריש); עיגולית, במיקום עלי לא־משובח (דחיקה לשמאל עקב פשטא): מלכים א יט, טו (ש' 20) ויאמר יי־אליו מ"ק ו ר פ.

2.2.2 השלישייה המתפצלת

שכיח במקצת הפיצול לשתי שורות בשלישיות מסומנות למ"ק, כנראה מפני שהטור בטקסט של הכתר מחזיק בממוצע ארבע תיבות בינוניות. נראה ששלישיות מתפצלות מסתכמות בלא פחות מ-55% מכלל השלישיות המסומנות בכתר.

בדקנו ומיינו למדגם את הסימונים לשלישיות המתפצלות בספרים שמואל ומלכים ורשמנו עוד דוגמות ספורות מהספרים דברים, יהושע, שופטים ודברי הימים. בספרים שמואל ומלכים ביחד נמצאו בסך הכול 32 שלישיות מתפצלות שסומנו בכל אחת שתי עיגוליות.

נבחין בין שני סוגים (שהם שלושה) בסימון העיגוליות: (א) סוג חלמ"ש³³ היינו בשני המבנים 1:2 ו-2:1 עיגולית, בשורה₁ ועיגולית₂ בשורה₂ כשאחת העיגוליות, בהתאם למבנה, היא בסימון רש"מ/שי"מ; (ב-ג) סוגים ש"ר, ש"ש (ש"ר = שתי העיגוליות בשורה₁; עיגולית₂ בסימון רש"מ; ש"ש = שתי העיגוליות בשורה₂; עיגולית, בסימון שי"מ).

במבנה 1:2 אפשריים הסוגים א, ב; ובמבנה 2:1 הסוגים א, ג. הדוגמות לסימון בכל סוג יובאו לפי הסדר: בראשונה שלישיות שאין בהן מקף; אחריהן דוגמות שבהן שתי תיבות שבשלישייה מהוות צירוף מוקף, ובסוף דוגמות של שלישיה שהיא כולה צירוף אחד מוקף.

מיון בסיסי: מבנה חלוקת שלוש התיבות בין שתי השורות (היקף המדגם: שמואל ומלכים).

מבנה 1:2 – המעבר משורה לשורה אחרי תיבה, (עשרים דוגמות):

(א) סוג חלמ"ש – 12 דוגמות, כגון: שמואל א כה, ז (ש' 2-3) ויאמר עבדיו // אליו מ"ק ב; וכיצא בה מלכים ב יג, ח (ש' 6-7) ויתר דברי // יהואחז מ"ק ה בט; מלכים א ח, סד (ש' 5-6) את־תוך // החצר מ"ק ב; שמואל ב ב, כה (ש' 17-18) על ראש־ // גבעה מ"ק ל; שמואל א ג, יח (ש' 19-20) את־כלי // הדברים מ"ק יג...

(ב) סוג ש"ר – שמונה דוגמות, כגון: מלכים א יא, מג (ש' 1-2) בעיר דוד // אניו מ"ק ד בסיפ (ועוד חמש דוגמות כגון זו, שאין בהן מקף); שם כב, לו (ש' 16-17) ואיש־ // אל־ // ארצו מ"ק ב; מלכים ב יד, ו (ש' 16-17) בספר־תורת // משה מ"ק ג. (אלו שתי הדוגמות היחידות לסוג סימון ש"ר בשלישייה מוקפת או מוקפת חלקית).

מבנה 2:1 – המעבר משורה לשורה אחרי תיבה, (12 דוגמות):

(א) סוג חלמ"ש – תשע דוגמות, כגון: שמואל א ג, ב (ש' 19-20) ויהי־ // ביום־ההוא מ"ק ב; מלכים ב א, ט (ש' 2-3) על־ // ראש־ההר מ"ק ה; שמואל ב יב, יב (ש' 26-27) נגד־ // כל־ישראל מ"ק ב; שמואל א טו, ח (ש' 4-5) ואת־ // כל־העם מ"ק ג. (ג) סוג ש"ש – שלוש דוגמות, בשלשתן תיבה, מוטעמת ותיבות₂₋₃ מוקפות; כגון שמואל א א, כ (ש' 25-26) ותקרא // את־שמו מ"ק י.

דברי סיכום לדרכי הסימון לשלישיות מתפצלות

מכלל 32 הדוגמות שהושו הרוב המכריע (21 דוגמות = 65% מהכול) מראה את סוג חלמ"ש, וכנראה דרך זו נראתה הפשוטה והברורה ביותר לסימון. בדוגמות ממבנה 2:1 בולטות שלוש הדוגמות של סוג ש"ש כשתיבות₂₋₃ הריהן צירוף מוקף, ובעיקר יש לציין שלא נרשמו דוגמות מסוג זה במצבי הקפה אחרים או בהעדר הקפה. אם אין כאן מקרה הקשור במגבלות היקף המדגם, ראויה תופעה זו לציין.

33. = חלוקה משובחת.

תוספת בשוליים

מן הדוגמות שרשמנו מחוץ לספרים שמואל ומלכים מעניינת דוגמה אחת בדברים שיש בה סימון של שלוש עיגוליות, היינו כתיבה כפולה (רש"מ + שי"מ) של עיגולית₂ ולכן סיווגה בסימון שלישיות מתפצלות ש"ר + חלמ"ש: דברים כת, סא (ש' 5-6) בספר התורה // הזאת מ"ק ל.

דוגמה נוספת (מסופקת) של הכפלת עיגולית₂ במבנה זהה: דברי הימים ב ה, א באצרות בית ° // ° האלהים (עיגולית שי"מ בראש ש' 28 – ספק).

2.3 הסימון לצרפים בעלי ארבע תיבות ויותר

לטיפוסי הצרפים העשויים ארבע תיבות ויותר ולדרכי סימונם נמצאות בידנו דוגמות מלוקטות בלבד, בעיקר מהחומר שרשמנו לפנינו בעת מלאכת ההעתיקה של עיגוליות הכתר.³⁴ כיוון שסך הדוגמות לצרפים ארוכים מסומנים אינו גדול, ראוי מאוד לתאר בעתיד את דרכי הסימון בהן במיצוי ובשלמות.

2.3.1 רביעיות

מהדוגמות שלפנינו עולה שיטת הסימון לצרפי-ארבע כדלהלן: לרוב מסומנות שתי עיגוליות בלבד, בין תיבות₁₋₂ ובין תיבות₃₋₄, כגון: יחזקאל מ, יז (ש' 1-2) ויביאני אל-החצר // החיצונה מ"ק ל.

בספר ירמיהו בחלקו הראשון רשמנו שבע דוגמות של סימון לצרפי-ארבע, ובכולן הסימון הוא על ידי שתי עיגוליות בלבד (א, יד; ב, יט; ג, יג; ד, יח; טז, טו; כא, ה; כב, ו). דוגמות לשיטה של סימון שלוש עיגוליות (מעל שלושת הרווחים שבצדף): יחזקאל לה, ל אני // יי אלהים אתם מ"ק ל (ואולי צ"ע); מו, ו פר בן-בקר תמימם מ"ק ל; ירמיה ב, לד כי // על-כל-אלה מ"ק ל.

2.3.2 חמישיות

טיפוס זה שכיח עוד פחות מהקודם. הדוגמות המלוקטות שלפנינו מראות כולן על שיטת הסימון של שתי עיגוליות בלבד. לא רשמנו אפילו דוגמה אחת של סימון של שלוש או ארבע עיגוליות.

והרי דוגמות של צרפי-חמש שסומנו בשתי עיגוליות בין תיבות₁₋₂ ובין תיבות₃₋₄: יהושע ו, כח (ש' 6-7) ויחר-אף יי בבני ° // ישראל מ"ק ל ושאר ויחר אף יי בישראל; שופטים כ, מו (ש' 12-13) את ° // כל-אלה אנשי-חיל מ"ק ל; דברי הימים ב כ, כא (ש' 13-14) הודו ליי כי ° // לעולם חסדו מ"ק ל (הערת הפשטה:³⁵ עיין מס"ג, שם,

³⁴. ראה הערה 21 לעיל.

³⁵. ראה הערה 40 להלן.

גיליון עליון: הודייה ליי כי לעולם חסדו ג... ושאר כי טוב כי לעולם חסדו; ירמיה יד, יח (ש' 19) כִּי־גַם־נְבִיא גַם־כֹּהֵן מִ"ק בִּי.

מצאנו דוגמה אחת של צרף־חמש שבו עיגולית, סומנה מעל תיבה, ולא בין תיבות³⁴⁻³⁵: מלכים א ג, כו (ש' 2) גַם־לִי גַם־לְךָ לֹא מִ"ק הַ מְלִין מִן ב אֲתִין.

2.3.3 שישיות

מצאנו רק: ירמיה ה, יד לִכֹּן כֹּה־אֲמַר יי אֱלֹהִי צִכְאוֹת מִ"ק בִּי.

2.4 נספחים

2.4.1 סימונים שמשמעם ספק

להלן נציג את הסימונים ש"חוקתם" מכוונים לצרפים/לצירופים מוקפים (דחיקה לשמאל/לימין מסיבת צפיפות או ללא סיבה נראית) וניתנים ליישוב גם לתיבה בודדת. ראויים לציון המקרים שלהלן שרשמנו בתוך מלאכת ההעתקה.³⁶

2.4.1.1 מקרים שבהם אפשר נדחקה העיגולית שמאלה בגלל ראש למד; העיגולית נמצאת למעשה מעל לקצה ימינה של תיבה². בדיקת מ"ק במקום מאפשרת פענוח הסימון כמכוון לתיבה² ה ב ו ד ד ת .

שמואל א ד, יד (ש' 2) קוֹל הַצִּעְקָה מִ"ק ל תואמת את הצעקה/קול הצעקה; שמואל ב יג, טז (ש' 11) אֶל־אֲדֹרֶת מִ"ק ל תואמת את אדור/אל־אדור; ישעיה ל, יח (ש' 12) כֹּל־חֹכִי מִ"ק ל תואמת את חוכי/כל־חוכי;³⁷ לה, ט (ש' 26) בִּלְיַעֲלָנָה מִ"ק ל תואמת את יעלנה/בל־יעלנה;³⁸ סה, ה (ש' 3) אֶל־תִּגְשׁ מִ"ק ל תואמת את תגש/אל־תגש; יחזקאל לב, כט (ש' 6) וְכֹל־נְשִׂאֶיהָ מִ"ק ל תואמת את נשיאה/וכל־נשיאה.

2.4.1.2 מקרי ספק אחרים:

(א) ספק סימון לתיבות²⁺¹ ספק לתיבה²

מלכים ב כא, טז (ש' 9) פֶּה לִפֶּה מִ"ק ב תואמת את לפה/פה לפה; כג, לו (ש' 18) מִן־רֹמָה מִ"ק ל תואמת את רומה/מן רומה; ישעיה ל, כח (ש' 20) עֲד־צֹאֵר מִ"ק ג תואמת את צואר/עֲד־צֹאֵר;³⁹ סה, יא (ש' 28) הֶעֱרִכִים לִגְד מִ"ק ל תואמת את לגד/הֶעֱרִכִים לִגְד; יחזקאל כא, כו (ש' 19) שְׁנֵי הָדְרָכִים מִ"ק ל תואמת את הדרכים/שְׁנֵי הָדְרָכִים; ל, כא (ש' 4) לֹא־חֲבֹשָׁה {תג - העדר עיגולית} מִ"ק ל תואמת את חבשה/לֹא־חֲבֹשָׁה; דברי הימים ב ג, ב (ש' 15) הַשְּׁנֵי צְשָׁנִי מִ"ק ל תואמת את בשני/השני בשני.

36. לא פנינו לאפשרויות הכרעה בעניין קביעת הדיבור המתחיל, כגון על פי השוואת הסימון בדוגמות אלו במצחפים אחרים וכו'. הדוגמות המפורטות שבסעיף תוספת זה מייצגות לא פחות מכ-75% מכל דוגמות הספק שבכלל הכתר בהיקף המצוי בידנו.

37. כך במהדורת "ספר ישעיהו".

38. כנ"ל.

39. כנ"ל.

(ב) ספק סימון לתיבה, ספק לתיבות²⁺¹

שמואל ב יז, כח (ש' 20) וחט"ם ושערים מ"ק ל תואמת את וחט"ם/ וחט"ם ושערים; דברי הימים ב יב, טו (ש' 2) ומלחמות רחבעם מ"ק ל תואמת את ומלחמות / ומלחמות רחבעם.
15 הדוגמות הנ"ל מסתכמות כנראה בכדי 65%-80% מכלל המקרים של סימון ספק-משמעות בכתר כולו.

2.4.2 הסימון לצרפים (רצופים ומופסקים) שנמסרו בצדם הערות של הפשטה⁴⁰
א. הסימון לצרפים שעליהם הערת מ"ק של הפשטה אינו שונה – כשהצרף במקרא רצוף הוא – מהסימון להערות מניין רגילות. לדוגמה: תהלים פה, יג (ש' 20) תתן יבולה מ"ק ד; מס"ג גיליון עלי ימני: נתינה יבולה ד...

[עוד צרפ"שתיים שנמסרו לגביהם הערות הפשטה: (ו) עלי רגיל: יהושע כד, ד; שופטים כ, לו; שמואל א כה, כג; שמואל ב ב, ו; ג, לב; מלכים א יט, ט; ישעיה מז, א; ירמיה מ, ד; מו, כה; מו, כח; נא, נא; יחזקאל יד, ח; יט, א; דברי הימים א יט, יז; (2) מיקום עלי לא-משובח (דחיקה לשמאל בגלל ראש למד או פשטא): שמואל א טז, א; מלכים א יג, כא; עמוס ג, ט.]

פעם אחת בלבד מצאנו צירוף מוקף שסימונו רומז למניין של הפשטה, ושבו סומנה העיגולית – כתוצאה של אי דיוק ככל הנראה – מעל לשמאל התיבה הראשונה ולא מעל המקף, כצפוי: יהושע ב, א (ש' 19) וישכבוֹ שמה מ"ק ג; מס"ג בגיליון התחתון השמאלי: שכיבה שמה ג...

נמצאו לנו שתי דוגמות של צרפ"שלוש שהערות מניין הפשטה היא. באחד מהם הסימון הוא עיגולית, (רש"מ) מיקום בינוני, עיגולית², עלי סדיר: שמואל א כה, יב ותזעקו: // בקול גדול מ"ק ב, מס"ג זעיקה בקול גדול ב; בשני עיגולית, במיקום עלי לא-משובח (נדחת ימינה הרבה, הטעם – פשטא), עיגולית², במיקום עלי סדיר: ירמיה כג, כ (ש' 19) יִשׁוּב־אֶף־יִי מ"ק ב, מס"ג שיבה אף יי ב.

ב. דרך סימון שונה במקצת נמצאה (ואולי שיטה הייתה) בשלוש דוגמות – של שתיים, שלוש וארבע תיבות – שבכל אחת נקרה צרף שנפסק על ידי תיבה / תיבות שאינן ממניין ההערה (פי' צרף בלתי רצוף בטקסט), והערותיהם מנייני הפשטה הן. עיגולית, נכתבה בכל אחד על גבי התיבה הראשונה של הצרף.
שיטת סימון זו ביקשה ככל הנראה למנוע את הכללתו (בטעות) של מה שבין שני קצות הצרף, ומנתקת אותו כביכול מהצרף עצמו.

40. ראה מאמרנו במקום אחר: "מלות הפשטה במסורה המפרטת – לקט-הערות מבואר" (שעניינו פענוח ודיונים מורחבים בעניין כעשרים הערות מ"ק ומס"ג שבכ"י Or.4445 של הספרייה הבריטית [=כ"י ב]).

צרף-שתיים: שמואל ב יט, לב: ויעֲבֹר // את־הַמֶּלֶךְ הִירֶדֶן מִ"ק ב; מס"ג: עבירה הירדן ב חס את.

צרף-שלוש: שופטים ג, ז (ש' 1-28) ויעֲשׂוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶת־ // הרע מִ"ק ז, מס"ג עשייה את הרע ז.

צרף-ארבע: יהושע ט, יט (ש' 14-15) נִשְׁבַּעְנוּ לָהֶם בִּי // אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִ"ק ג, מס"ג שבועה ביי אלהי ישראל ג.⁴¹

דרך סימון זו להערות הפשטה ראויה היא לציון. יאה היא לכתר ארם צובה.

3. הסימון לפסוק שלם

מסורות לפסוקים שלמים נרשמו בעיקר לשמירת דיוק הנוסח והסדר של המליות (את/ואת, כל/מכל, עד/ועד, אל/על וכו'; וכן של תיבות קצרות אחרות, כגון אתה, עתה, ואפילו ויאמר/ויאמר ועוד), המצויות לפי צירופי סדרים שונים במקומות שונים שבמקרא. קבוצת הערות מסוג זה נמסרה בחיבור הגדול של המסורה המצרפת (פרענסדארף, אכלה) בסעיפים 297-360.

בכתר הערות לפסוקים נדירות במקצת, ומספרן בכל היקף כתב־היד הנשאר בידנו אינו מגיע כנראה למאתיים.

לתיאור דרך (דרכי) הסימון של פסוקים שלמים להערות המ"ק בדקנו והשווינו למדגם את כל הדוגמות שנמצאו לנו בכתב־היד בספר מלכים. כן רשמנו שמונה דוגמות מספר שמואל, ועוד דוגמות אחדות מהספרים ישעיה ודברי הימים. בדיקתנו העלתה:

א. כסימון להערת מ"ק לפסוק שלם, אף שההערה עוסקת תמיד בתיבות אחדות (זהות ובלתי זהות) שבפסוק אחד, לא סומנה אלא עיוולת אחת (לכלל הזה מצאנו לפי שעה חריג אחד בלבד, מלכים א כ, יב; ראה להלן).

ב. לקביעת המקום לסימון ניתן להבחין בשתי דרכים. דרך אחת רווחת הרבה והשנייה בלתי שכיחה (אפשר נדירה). לשתי דרכי הסימון מצויים מקצת מיקומים

41. הסימון בהערת המסורה – צוה... בִּיד־מֶשֶׁה וְיִהוֹשֻׁעַ יד, ב (ש' 12); צוה... בִּיד־מֶשֶׁה וְיִהוֹשֻׁעַ כא, ח (ש' 4); מ"ק בשתייה י (והיא היא) – מתבאר לפי גינצבורג, המסורה, אות צ, סעיף 82, כמניין "ציווי ביד משה": מתוך עשר הפעמים המפורטות נכלל נחמיה ט, יד [= צוית להם ביד משה]. הופעה זאת מכלל ההופעות הנמנות היא שקובעת מסורה זו כמניין הפשטה. ועוד, המצוה "ביד משה" הוא "י" ולא אחר. כך נראה מבחינה חיצונית, שרפויה בידו הייתה ההבנה במשמעות המניין "י". בִּיד, ב סימן "צוה" [= ציווי] בִּיד (לכן לא סימן מעל הרווח שאחרי צוה); ב־כא, ח, לעומת זאת, סימן (א) הצרף צוה יי (שמא העדיף את ההדגשה כי כל הציוויים "ביד משה" ציווי יי הם על פני סימון ההפשטה); (ב) הצרף בִּיד־מֶשֶׁה. כאן במיוחד ראוי להשוות את דרך הסימון למניין זה במצחפים הקרובים לכתר.

לא-משובחים הניתנים להסבר לרוב כעין השינויים שנמצאו לסימון העיגולית לצרף (לעיל פרק 2, כל סוג לפי עניינו).

להלן תובאנה דוגמות של שתי דרכי הסימון עם ציון תפוצתו היחסית לפי היקף המדגם. כן תובאנה הדוגמות שרשמנו שבהן חריגה והצעת נימוק לסימון הבלתי סדיר.

3.1 הדרך הרווחת לסימון: סימון העיגולית מעל לתיבה הראשונה שבפסוק או בסמוך לה (= הסימון הרישי).

3.1.1 ספר מלכים כולו (14 פסוקים שסומנו בסימון הרישי)
ב-11 פסוקים מצוי סימון רישי סדיר, היינו מסומנת עיגולית מעל לתיבתו הראשונה של הפסוק שעליו נסבה ההערה, כגון: מלכים א ב, מ ויקם שמעי ויחבש את-חמרו וילך גתה אל-אכיש לבקש את-עבדיו וילך שמעי ויבא את-עבדיו מגת מ"ק יח (»)) בסיפ את את את; יח, כו ויקחו את-הפר אשר-נתן להם ויעשו ויקראו בשם-הבעל מהבקר ועד-הצהרים לאמר הבעל עננו ואין קול ואין ענה ויפסחו על-המזבח אשר עשה מ"ק יג פסו ואין ואין.

שאר הפסוקים: מלכים א ב, ג; ב, יט; ג, יא; טו, כג; מלכים ב, ג, כה; י, יט; יט, לב; כג, ב; כג, טו (וגם תיבה ראשונה שבפסוק; מ"ק: ד פסו וגם גם).
עוד שלושה פסוקים מצאנו בהם סימון לא-סדיר: העיגולית כתובה על גבי הרווח שבין תיבה, לבין תיבה, בפסוק (שתי דוגמות) או לימין גג האות הראשונה של התיבה השנייה בפסוק (דוגמה אחת).

מלכים א יג, יז כי־דבר אלי בדבר יי לא־תאכל לחם ולא־תשתה שם מים לא־תשוב ללכת בדרך אשר־הלכת בה מ"ק יז פסו לא ולא לא מצע פסוק; טז, ז וגם כי־יהוא בן־חנני הנביא דבר־יי היה אל־בעשא ואל־ביתו ועל כל־הרעה אשר־עשה בעיני יי להכעיסו במעשה ידיו להיות כבית ירבעם ועל אשר־הכה אתו מ"ק ג פסו אל ואל על. בשתי דוגמות אלה נוצר הרושם, שבכוונה "הזיז" המסמן את העיגולית אל מעבר לתיבתו הראשונה של הפסוק, כיון שהתיבות הג'ל (כי; וגם) אינן משמשות כאן, כשימושן שבהערות רבות אחרות, כתיבות־מסרתא,⁴² וכך ביקש למנוע טעות.
מלכים ב ז, ח ויבאו־המצרעים האלה עד־קצה המחנה ויבאו אל־אהל אחד ויאכלו וישתו וישאו משם כסף וזהב ובגדים וילכו ויטמנו וישבו ויבאו אל־אהל אחר וישאו

42. ראינו להחיות מונח זה כמשמעו שבספרות הערות המסורה. עיין הגדרתו אצל ר' ירקוני, כתב־יד שלמה בן־ביאעא – שיטתו ומונחיו, עבודת גמר לאוניברסיטת תל־אביב, 1973, עמ' 134. המונח עדיין משמש במסורה המודפסת.

משם וילכו ויטמנו מ"ק אית בפסו אלף בית. החריגה בסימון לפסוק זה (שהערתו דנה בתכונה מיוחדת ונדירה) אפשר סיבתה היא הכוונה לסמן את תחילת השורה השלמה הראשונה שבפסוק; וצריך עיון.

3.1.2 החומר הנוסף

מתוך 14 פסוקים מסומנים שבדקנו מחוץ לספר מלכים נמצאו תשע דוגמות שבהן הסימון הרישי כדלהלן: שבע דוגמות מן הסימון הרישי הסדיר (שמואל א כא, ט; כב, ב; כב, יז; כו, יב; שמואל ב יט, ז; ישעיה כב, טו; דברי הימים יא, ב); שתי דוגמות מן הסימון הרישי הבלתי משובח (ישעיה יג, כ; יח, כ). ראוי להעיר, כי הנימוק לאחרונה בסימון שהוצע לעיל בדוגמות מספר מלכים אינו רלוונטי בסימונים אלה.

3.2 הדרך החלופית לסימון (= הסימון הפנימי)

3.2.1 ספר מלכים

דרך חלופית לסימון, היינו סימון העיוולת (במקרה אחד שתי עיוולות) על גבי תיבות מסרתא שבתוך הפסוק – מעניינה של הערת המ"ק – נמצאה בשלושה פסוקים מכלל ה-17 שבספר. בדוגמה אחת מסומנת תיבת המסרתא הראשונה; בדוגמה אחת מסומנת תיבת המסרתא השנייה ($B =$) בסדרת שלוש תיבות מסרתא (כעין $A B A$); ובדוגמה השלישית מסומנות שתי תיבות המסרתא (לא זהות).

מלכים א יח, כט ויהי כעבר הצהרים ויתנבאו עד לעלות המנחה ואין קול ואין ענה ואין קשב מ"ק ג פסו ואין ואין ואין; יז, כא ויתמדד על-הילד שלש פעמים ויקרא אל-י ויאמר יי אלהי תשב-נא נפש-הילד הזה על-קרבו מ"ק ז פסו על אל על; כ, יב ויהי כשמע את-הדבר הזה והוא שתה הוא והמלכים בסכות ויאמר אל-עבדיו שימו וישימו על-העיר מ"ק ח פסו והוא הוא.

3.2.2 החומר הנוסף

מחוץ לספר מלכים מצאנו עוד שלוש (מתוך 14) דוגמות של סימון פנימי, כדלהלן: סימון המסרתא הראשונה (והוא... והוא) – דברי הימים א ב, כא; סימון המסרתא השנייה מתוך ארבע תיבות מסרתא זהות (וכל... וכל... וכל... וכל) – שמואל ב טו, יח; סימון תיבת המסרתא השנייה (והוא... הוא) – שמואל א טז, יב.

מלבד הדוגמות הנ"ל ראויות לציון שתי דוגמות שיש בהן זרות מיוחדת: שמואל ב כד, טו – סימון שאינו מתאים אף לא לאחת משתי הדרכים (העיוולת ממוקמת בהפלגה ימינה לחלל שמעל התיבה השלישית שבפסוק שאיננה תיבת מסרתא [בקצה הימני של שורה 5 בכתב-היד]). ישעיה ה, כה (הערת מ"ק אית בפס אלף בית) – אין עיוולת כלל.

4. נספח: כתב־יד טברנייז אחרים – ליקוט לשיטת הסימון של העיגולית
על פי הקטעים המצולמים בחוברת של י' ייבין, מבחר כתב־יד של המקרא, ירושלים תש"ס.

כ"י ק

העיגולית מסומנת מעל התיבה (הבודדת) בערך על גבי מרכזה ולעתים מופלגת ממרכזה (לרוב לכיוון ימין, היינו לכיוון תחילת התיבה). בצרפים שמלתם הראשונה אֶל־ וכיו"ב נדחת העיגולית לכיוון שמאל ונרשמת מקצתה על המקף ומקצתה מעל לירכה הימני של האות הראשונה של המלה השנייה. בהערות על "מל" ו"חם" אין הקפדה למיקום העיגולית על גבי ההברה שהכתיב שבה נידון בהערה. אולם בהערת "קרי" (גם כשהערת מס"ק בכ"י ק מנוסחת "ל מל") מסומנת העיגולית על גבי האות ה"מיתרת".

ראויים לציון: ישעיה מד, ט הִמָּה מ"ק ד נקוד בנב – מסומנת עיגולית (נוסף לנקודות המיוחדות); ישעיה מד, יד ארץ מ"ק ג נונין זעירין – סימון העיגולית לימין המקום שמעל ראש הנון הסופית הזעירה.

כ"י ב

בצרפי תיבות שסומנו להערה שכיח הסימון ה"מונמך" (במחצית גובה האותיות), כגון: עֲדָכָה; עֲלֵהֶם וכדומה. בתיבות שעניינן מל, חס אין מיקום מיוחד.

שכיח למדי חסרון העיגולית. בארבעת עמודי כתב־היד שצילמיהם נכללו בחוברת נשמטה עיגולית המס"ק כעשר פעמים. נ"ב: בעמוד שמות כו, לא – כו, ז נשמטו עיגוליות לחמש הערות מ"ק: כו, לג הַעֲדוּת; כו, לד וְנָתַתְּ; כו, לו נְחֹשֶׁת; כו, א אֲמוֹת; קָמְתוּ; ואפילו להערת קרי: במדבר לב, ז תְּנוּאוֹן תְּנִיאוֹן קרי. תופעה זאת תואמת את דברי ייבין (שאושרו בידי כוה"ש בחיבורו) בעניין העדר השכלול שבמלאכת הנקדן/המסרן של כ"י ב. ועיין ייבין, מבוא, סעיף 31.

כ"י ל

כידוע, דיוק מערכת המסורה בכ"י ל נופל בהרבה בהשוואה למקבילה שבכתר. מצב זה אינו משתקף ממבט חיצוני על סימון העיגולית. אכן מהעמודים המופיעים בחוברת בולט הרישול בסימון בהיבטים אחדים:

- א. בהערת מ"ק לצרף מתפצל מיקום הערת המ"ק אינו מול הרווח שבין שתי השורות, כגון שמות ה, כא בעיני // פרעה – הערה מול פרעה; ועוד.
- ב. המסרן לא טרח לסמן את העיגולית להערת קרי על גבי ההברה המייחדת את הקרי, כגון דברי הימים א יד, י עֲלֵ־פֶלֶשֶׁתִּים תִּים ק.

כ"י ש¹ (ששון 1053)

בהערות קרי לעתים קרובות אין העיגולית מצויה במוקד הקרי. במס"ק לצרף מתפצל נהוגה שיטה שמצאנוה במקצת מחפזי מסורה – רישום מקף ועיר לימין המלה השנייה, היינו לפני תחילת שורה (2), ועל גבי המקף – עיגולית. כמובן עיגולית יכולה לבוא גם לשמאל האות האחרונה מהמלה הראשונה של הצרף, היינו בסיום שורה (1). לדוגמה: ירמיה ו, יט שְׁמַעְיָ֫תָרְךָ מ"ק ל.
דרך סימון זאת מצויה גם בכתב־יד אחרים, אך איננה נהוגה בכתר.

כ"י ש (= כ"י ירושלים 24⁰5702: מלפנים: כ"י ששון 507)

סימון העיגוליות נראה מדויק למדי. בהערות קרי הסימון על גבי אות הקרי, כגון: ויקרא כא, ה יִקְרָאֶה; בצרף מתפצל רישום מ"ק מול הרווח, כגון בראשית יח, לג כָּאֶשֶׁר // כֵּלָה ז כלה יצחק.

בבראשית יח, כט הערת מ"ק הסופרת פסוקים שבהם "ויאמר ואח"כ ויאמר". העיגולית מסומנת על ויאמר הראשון (נ"ב על התיבה הראשונה בפסוק – סומנה עיגולית להערת מ"ק אחרת).

כתב-יד 16, ל71

ל6 – ראויים לציון במדבר י, לה קוֹמָה מ"ק ב בטע; י, לו שוֹפָה מ"ק ה בטע. בשתי הערות אלה העיגולית מבליטה את ההברה המוטעמת (הטעמה חריגה או בלתי צפויה) שאליה מתייחסת המ"ק. אולם בהמשך פס' לו, שם: רִבְבוֹת מ"ק ל בטע וכל ברבבות דכות – אין העיגולית מופיעה על גבי ה' שהטעמתה בגעיה צוינה במ"ק, אלא על גבי ה'.

ל7 – אין הקפדה במיקום. בתיבת קרי, כגון: שופטים יט, כא וַיָּבֹל מ"ק יתיר ו' ויבל ק' וכך, שתי הערות) – הסימון מופלג ממקום אות ה"יתיר"; וכן שם כא, כ וַיֵּצֵא מ"ק ויצו ק'; שם כא, כב לָרֹב מ"ק לריב ק'. בהערה שעניינה הטעמה ("מלעילית") אין העיגולית מסומנת על גבי הברת המלעיל: שמואל א ד, כ שָׁתָה מ"ק ב בטע לשון שיתה. עוד בכתב-יד זה נראות עיגוליות מיותרות לגמרי: שופטים יט, טו זקן באֹמֶן. וצריך עיון.

לוח הקיצורים וביאור המונחים הנוהגים במאמר

י" = שם בן ארבע (שם הוי"ה ב"ה)

קיצורי ספרות

פרענסדארף, אכלה = ז' פרענסדארף, ספר אכלה ואכלה, הנובר תרכ"ד; הדפסה חדשה תשכ"ט.

C. D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts*, 1-4, London 1880-1905 – ניו יורק 1975 וירושלים תשל"א.

י"בין, כתר = כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית ג, בעריכת משה גושן-גוטשטיין, כתר ארם-צובה ניקודו וטעמיו, מאת ישראל י"בין, ירושלים תשכ"ט.
י"בין, מבוא = י' י"בין, מבוא למסורה הטברנית, הדפסה רביעית מתוקנת, ירושלים תשמ"ג.

י"בין, מבחר = מבחר כתבי יד של המקרא ... ישראל י"בין (חוברת – פנימי), הוצאת אקדמון, ירושלים תש"ס.

מהדורות והוצאות של תנ"ך

השתמשנו בשתי המהדורות המקובלות, זו שבעריכת מ' ברויאר וזו שבעריכת א' דותן (בהוצאת עדי) (פרטיון מובאים בסעיף 1.3); לדוגמות של הסימון מספר ישעיה בדקנו דרך שיטה את מהדורת תנ"ך... האוניברסיטה העברית, ספר ישעיהו, כרכים א, ב (ישעיה א, א – מד, כח) (עיין בגוף המאמר, סעיף 1.4); סימנו: "מהדורת (ספר) ישעיהו".

סימני כתב יד

הכתר = כתר ארם צובה.

ב, ל, 8, ק, ש ושאר כתבי יד קרובים לכתר – הסימנים לפי הנהוג אצל י"בין, כתר, עמודים 8-9; י"בין, מבוא, סעיפים 29-52.

קיצורים טכניים לתיאור דרך הסימון

חלמ"ש, רש"מ, ש"מ, ש"ר, ש"ש – ביאורם בגוף המאמר, פרק 2.

המונחים

מיקום: המקום, קביעת המקום בידי המסמן, ביחס לתיבה ואותיותיה.
סימון: השיטה בכלל לרישום העיגוליות [בעיקר (א) באשר לסוג הערת המ"ק,

(ב) באשר לבחירת המקום באחד משני הגיליונות (פרק 2) או בבחירת אחת משתי דרכי הסימון לפסוק שלם (פרק 3).
 משובח (משמש תמיד עם מיקום): העיוגולית מופיעה במקומה ההגיוני והמכוון.⁴³
 לא-משובח: העיוגולית מועתקת במאוזן ממקומה המכוון (בעיקר מסיבות צפיפות וכדומה).
 סדיר (סימון סדיר): הדרך הפשוטה והמצויה יותר לשימת העיוגולית.
 לא-סדיר, בלתי סדיר: דרך חלופית או נדירה יותר לשימת העיוגולית.
 מסרתא: מבואר בהערה 42.
 צרף: מבואר בהערה 12.
 מלאכת ההעתקה: העבודה שביצענו באוניברסיטת בראיילן (מבואר בהערה 21).
 דוגמה: מובנו על דרך השימוש אצל ייבין, כתר, סעיף 7 (עמ' 8 פסקה ראשונה).

הוצאת הפקסימיליה של כתר ארם-צובה

לפרטי ההוצאה ראה הערה 9. מתוך מהדורת התצלום העתקנו: (א) טקסט התיבות והפסוקים שהובאו להדגמה; (ב) עיוגוליות המסורה כמיקומן בכה"י (יש לשים לב שבדפוס של ימינו אי אפשר לשקף את מצב הצפיפות באותיות המקרא ובסימני הלוואי שבכה"י – שיש בו לעתים השפעה מרובה על הנטיות בקביעת המיקום או השינויים במיקום סימני העיוגוליות); (ג) הערות המסורה הקטנה לתיבות, צירופים וכו' שהובאו להדגמה (לא קיצרנו בהבאות מ"ק אלא בדוגמות אחדות שבהן ההערה ארוכה היא ואין בתוכנה חשיבות לנידון). במחקר עיוני זה לא העתקנו את סימני הניקוד והטעמים מתצלום כה"י; כיוצא מן הכלל העתקנו בכול את סימניו המקף, עקב העניין שבו ביחס לקביעת מיקום העיוגולית.⁴⁴

הסימן לגבול שבין שתי שורות בכתר: // (סימן זה משמש בפרק 2 בקביעות, ובפרק 3 בדוגמות אחדות בלבד).

43. מונח זה משמש גם בפרק 1 לציון הדיוק המיוחד במיקום, בעניין סימוני קרי.

44. מראי המקומות לדוגמות רשומים לפי הפרק והפסוק, ובסוגי ההדגמה העיקריים – בתוספת ציון מספר השורה בכתר; בסעיף 1.2 בלבד מובאות דוגמות (גם) בציון מספרי העמודים במהדורת התצלום.

לוח הקיצורים וביאור המונחים הנוהגים במאמר

י" = שם בן ארבע (שם הוי"ה ב"ה)

קיצורי ספרות

פרענסדארף, אכלה = ז' פרענסדארף, ספר אכלה ואכלה, הנובר תרכ"ד; הדפסה חדשה תשכ"ט.

C. D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts*, 1-4, London 1880-1905 – ניו יורק 1975 וירושלים תשל"א.

י"בין, כתר = כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית ג, בעריכת משה גושן-גוטשטיין, כתר ארם-צובה ניקודו וטעמיו, מאת ישראל י"בין, ירושלים תשכ"ט.
י"בין, מבוא = " י"בין, מבוא למסורה הטברנית, הדפסה רביעית מתוקנת, ירושלים תשמ"ג.

י"בין, מבחר = מבחר כתבי יד של המקרא ... ישראל י"בין (חוברת – פנימי), הוצאת אקדמון, ירושלים תש"ם.

מהדורות והוצאות של תנ"ך

השתמשנו בשתי המהדורות המקובלות, זו שבעריכת מ' ברויאר וזו שבעריכת א' דותן (בהוצאת עדי) (פרטיהן מובאים בסעיף 1.3); לדוגמות של הסימון מספר ישעיה בדקנו דרך שיטה את מהדורת תנ"ך... האוניברסיטה העברית, ספר ישעיהו, כרכים א, ב (ישעיה א, א – מד, כח) (עיין בגוף המאמר, סעיף 1.4); סימנו: "מהדורת (ספר) ישעיהו".

סימני כתיב יידי

הכתר = כתר ארם צובה.

ב, ל, 8, ק, ש ושאר כתיב יידי קרובים לכתר – הסימנים לפי הנהוג אצל י"בין, כתר, עמודים 8-9; י"בין, מבוא, סעיפים 29-52.

קיצורים טכניים לתיאור דרך הסימון

חלמ"ש, רש"מ, שי"מ, ש"ר, ש"ש – ביאורם בגוף המאמר, פרק 2.

המונחים

מיקום: המקום, קביעת המקום בידי המסמן, ביחס לתיבה ואותיותיה.
סימון: השיטה בכלל לרישום העיגוליות [בעיקר (א) באשר לסוג הערת המ"ק,

(ב) באשר לבחירת המקום באחד משני הגיליונות (פרק 2) או בבחירת אחת משתי דרכי הסימון לפסוק שלם (פרק 3).

משובח (משמש תמיד עם מיקום): העיגולית מופיעה במקומה ההגייוני והמכוון.⁴³ לא-משובח: העיגולית מועתקת במאוזן ממקומה המכוון (בעיקר מסיבות צפיפות וכדומה).

סדיר (סימון סדיר): הדרך הפשוטה והמצויה יותר לשימת העיגולית. לא-סדיר, בלתי סדיר: דרך חלופית או נדירה יותר לשימת העיגולית.

מסרתא: מבואר בהערה 42.

צרף: מבואר בהערה 12.

מלאכת ההעתקה: העבודה שביצענו באוניברסיטת בר-אילן (מבואר בהערה 21).

דוגמה: מובנו על דרך השימוש אצל ייבין, כתר, סעיף 7 (עמ' 8 פסקה ראשונה).

הוצאת הפקסימיליה של כתר ארם-צובה

לפרטי ההוצאה ראה הערה 9. מתוך מהדורת התצלום העתקנו: (א) טקסט התיבות והפסוקים שהובאו להדגמה; (ב) עיגוליות המסורה כמיקומן בכה"י (יש לשים לב שבדפוס של ימינו אי אפשר לשקף את מצב הצפיפות באותיות המקרא ובסימני הלוואי שבכה"י – שיש בו לעתים השפעה מרובה על הנטיות בקביעת המיקום או השינויים במיקום סימני העיגוליות); (ג) הערות המסורה הקטנה לתיבות, צירופים וכו' שהובאו להדגמה (לא קיצרנו בהבאות מ"ק אלא בדוגמות אחדות שבהן ההערה ארוכה היא ואין בתוכנה חשיבות לגידול). במחקר עיוני זה לא העתקנו את סימני הניקוד והטעמים מתצלום כה"י; כיוצא מן הכלל העתקנו בכול את סימני המקף, עקב העניין שבו ביחס לקביעת מיקום העיגולית.⁴⁴

הסימן לגבול שבין שתי שורות בכתר: // (סימן זה משמש בפרק 2 בקביעות, ובפרק 3 בדוגמות אחדות בלבד).

43. מונח זה משמש גם בפרק 1 לציון הדיוק המיוחד במיקום, בעניין סימוני קרי.

44. מראי המקומות לדוגמות רשומים לפי הפרק והפסוק, ובסוגי ההדגמה העיקריים – בתוספת ציון מספר השורה בכתר; בסעיף 1.2 בלבד מובאות דוגמות (גם) בציון מספרי העמודים במהדורת התצלום.